

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Π.Μ.Σ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ & ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

Διπλωματική εργασία της

Παρασκευής Σκριμιζέα (Α.Μ. 1116Μ008)

με θέμα

Συνεργασία και Χειραφέτηση στο Ώριμο Μαρξικό Έργο

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Αναπληρωτής Καθηγητής, Δημητρίου Στέφανος (Επιβλέπων)

Αναπληρωτής Καθηγητής, Ανανιάδης Γρηγόρης (Μέλος)

Καθηγητής, Φαράκλας Γιώργος (Μέλος)

ΑΘΗΝΑ, 2018

Με όλη την ταπεινότητά της,
η διπλωματική μου εργασία αφιερώνεται
στην μνήμη του Μανόλη Αγγελίδη.

Ευχαριστίες

Αν και η συγγραφή μια εργασίας είναι μια μοναχική διαδικασία, η πορεία μέχρι, και την ολοκλήρωσή της, συντροφεύθηκε από πολλούς σημαντικούς ανθρώπους τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή μου, Μανόλη Αγγελίδη, τόσο για την επίβλεψη της διπλωματικής μου εργασίας, όσο και για την εμπιστοσύνη και την ψυχολογική του στήριξη κατά την διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου. Ακόμη, ένα ευχαριστώ, διόλου τυπικό αλλά βαθιά ουσιαστικό, στην κυρία Αλίκη Λαβράνου η οποία πάντα διέθετε χρόνο για επικοινωνητικές συζητήσεις. Αυτονόητα θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον εποπτεύοντα καθηγητή της διπλωματικής μου, κύριο Στέφανο Δημητρίου, ο οποίος βρισκόταν πάντα πρόθυμος σε κάθε βοήθεια.

Σε προσωπικό επίπεδο, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Αφροδίτη, για την πρακτική αλλά κυρίως την ηθική της υποστήριξη και παρότρυνση να συνεχίζω κάθε φορά παραβλέποντας τις σειρήνες. Τον αγαπημένο μου Αλέξανδρο, που στάθηκε ειλικρινά δίπλα μου από την αρχή της προσπάθειας μου, πάντα με έναν καλο λόγο. Τέλος, ευχαριστώ τους γονείς μου και τον αδερφό μου, για την βοήθεια και τη συμπαράσταση όλα αυτά τα χρόνια των σπουδών μου, καθώς και τους φίλους μου μαζί με τους συμφοιτητές, που με την παρουσία ή διακριτική τους απουσία, συνετέλεσαν, ο καθένας με τον τρόπο του, στην ολοκλήρωση της διπλωματικής μου έρευνας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγή</i>	<i>σ.4-10</i>
<i>Ενότητα 1: Η εργάσιμη ημέρα</i>	<i>σ.11-27</i>
<i>Ενότητα 2: Υπεραξία και Εκμετάλλευση</i>	<i>σ.28-37</i>
<i>Ενότητα 3: Συνεργασία στο Κεφάλαιο</i>	<i>σ.38-61</i>
<i>Ενότητα 4: Η Κρίση του Κεφαλαίου και η Αναπαραγωγή του ανθρώπινου Δυναμικού</i>	<i>σ.62-77</i>
<i>Ενότητα 5: Η διάσταση της Χειραφέτησης</i>	<i>σ. 77-86</i>
<i>Επίλογος</i>	<i>σ.86-89</i>
<i>Βιβλιογραφία</i>	<i>σ.89-94</i>

«...το κεφάλαιο δημιουργείται μέσω των περιφράξεων,
ενώ τα υποκείμενα στον αγώνα διαμορφώνονται μέσω των κοινών.
Ως εκ τούτου, η επανάσταση δεν είναι αγώνας για τα κοινά
αλλά μέσω των κοινών, όχι για αξιοπρέπεια, αλλά μέσω της αξιοπρέπειας...»

Massimo de Angelis, *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει ως σκοπό μια πιο συστηματική μελέτη γύρω από την έννοια της συνεργασίας, όπως εκείνη σκιαγραφείται στα ώριμα κυρίως κείμενα του Μαρξ. Αν οικειοποιηθούμε την γνωστότερη περιοδολόγηση του μαρξικού έργου της αλτουσεριανής ανάγνωσης, οι πρώτες συστηματικές αναφορές και αναλύσεις για την έννοια της συνεργασίας, εντοπίζονται στο ώριμο μαρξικό έργο, κυρίως στο *Grundrisse* (Κριτική στις Βασικές Γραμμές της Πολιτικής Οικονομίας) και στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Θα έλεγε κανείς πως εδώ, πρόκειται κυρίως για κείμενα πολιτικής οικονομίας και λιγότερο φιλοσοφικά, όπως στα πρώιμα έργα του Μαρξ που βρίσκονται σε πιο στενό διάλογο με τον υλισμό του Φόιερμπαχ και τη διαλεκτική του Έγκελου. Κρίνεται λοιπόν σκόπιμο να αποσαφηνίσουμε ποια έργα συντέλεσαν τις βασικές βιβλιογραφικές πηγές για την επαρκή πραγμάτευση του ζητήματος της συνεργασίας και της χειραφετητικής της διάστασης.

Ο Μαρξ ανέπτυξε την οικονομική του θεωρία, την οποία ο ίδιος ονόμασε Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, κυρίως κατά την περίοδο 1857-1867. Πρόκειται για ένα αυστηρά συγκροτημένο θεωρητικό σύστημα που βασίζεται στη συζήτηση μεταξύ αξίας και υπεραξίας και αναπτύσσεται αλυσιδωτά μεταβαίνοντας από την μια έννοια στην επόμενη. Τα ώριμα έργα της οικονομικής θεωρίας του Μαρξ με τα οποία συνδιαλεχτήκαμε και στα οποία κατά κύριο λόγο αποτυπώνεται η σκέψη του, είναι τα ακόλουθα:

1. Τα Χειρόγραφα 1857-1858, που εκδίδονται για πρώτη φορά το 1939-1941 (με εξαίρεση ένα σύντομο κριτικό κείμενο, το οποίο παρέμεινε ανέκδοτο μέχρι το 1976, σχετικά με το βιβλίο του Bastiat *Harmonies Economiques*, Paris 1851) και έγινε γνωστό ως *Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie*.¹
2. Η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, με πρώτη έκδοση το 1859.

¹ (Marx-Engels-Gesamtausgabe) με το ακρωνύμιο MEGA αναφερόμαστε στην η Ακαδημία Επιστημών του Βερολίνου-Βρανδεμβούργου που έχει αναλάβει την έκδοση άπαντων των μαρξικών κειμένων. Το συνολικό έργο των Χειρογράφων 1857-1858 εκδίδεται το 1976.

3. Το Χειρόγραφο 1861-63, το οποίο αποτελείται από δυόμισι χιλιάδες σελίδες, και που ένα μόνο τμήμα τους κυκλοφόρησε για πρώτη φορά τμηματικά την περίοδο 1905-1910 υπό τον τίτλο «Θεωρίες για την Υπεραξία». ²

4. Τα Χειρόγραφα 1863-1867, στα οποία ανήκουν όλες οι «πρόχειρες» γραφές και των τριών τόμων του *Κεφαλαίου*, συμπεριλαμβανομένου και του 6^{ου} κεφαλαίου του πρώτου τόμου, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1969 υπό τον τίτλο «Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής». ³

5. Ο πρώτος τόμος του *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, που εκδόθηκε το 1867. ⁴ Ο Ένγκελς επιμελήθηκε τα χειρόγραφα του δεύτερου και τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (που ανήκουν στα Χειρόγραφα 1863-1867), οι οποίοι εκδόθηκαν το 1884 και 1895 αντίστοιχα.

Αφού αποσαφηνίσαμε την βασική βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε στη παρούσα εργασία, μπορούμε να προχωρήσουμε στην εκτύλιξη των θέσεων γύρω από το εξεταζόμενο θέμα, την συνεργασία.

Αρχικά, η έννοια της συνεργασίας εντοπίζεται στις γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, σε μια επισήμανση της σημασίας της συνεργατικής παραγωγής στη μανιφακτούρα και την πορεία της μέχρι τη μετάβαση στην εκβιομηχάνιση. Στο Κεφάλαιο⁵, στον πρώτο τόμο, η συνεργασία αποκτά συγκεκριμένη ενότητα σε μία θέση διόλου τυχαία. Η συμβολή της συνεργασίας αναπτύσσεται στοχευμένα μέσα στο ογκώδες - και αυστηρά μεθοδολογικά - συγκροτημένο μαρξικό έργο και περιγράφεται, συγκεκριμένα πια, μέσα στην καπιταλιστική παραγωγή. Μετά το θεμελιώδες 8^ο υποκεφάλαιο της 3^{ης} ενότητας του *Κεφαλαίου* για την ρύθμιση του εργάσιμου χρόνου και τη συζήτηση για την απόσπαση της υπεραξίας, τοποθετεί καίρια ο γερμανός στοχαστής την ενότητα για την θεματοποίηση της έννοιας της συνεργασίας. Εκθέτοντας, υπόρρητα, την συμβολή της υπό διερεύνηση έννοιας (της συνεργασίας) στην απόσπαση μιας πρώιμης μορφής της απόλυτης υπεραξίας μέσα στην

² Η έκδοση του συνολικού Χειρογράφου 1861-63 ολοκληρώθηκε το 1982 από τους MEGA.

³ Η έκδοση των Χειρογράφων 1863-1867 δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.

⁴ Στη δεύτερη έκδοση του έργου (1872-1873), ο Μαρξ επεξεργάστηκε και ξανατροποποίησε το πρώτο τμήμα του έργου, που φέρει τον τίτλο «Εμπόρευμα και χρήμα».

⁵ Μια βιβλιογραφική υποσημείωση, όταν παραπέμπουμε στο Κεφάλαιο, αναφερόμαστε στο Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τομ. Πρώτος, μετάφραση Γκιούρας Θ, ΚΨΜ, Αθήνα, 2016.

παραγωγή. Η ενότητα, επιβεβλημένη από τη λογική του κεφαλαίου, διαπνέεται από τους όρους του κεφαλαίου και εκφράζεται με την καπιταλιστική της μορφή.

Το κυρίαρχο ερώτημα που διατρέχει τη παρούσα διπλωματική συνίσταται στην σημασία και στον ρόλο της συνεργασίας, τόσο από τη σκοπιά του κεφαλαίου, όσο και από την σκοπιά της εργασίας. Η καπιταλιστική παραγωγή, θα σημειώσει εμφατικά ο Μαρξ, παρουσιάζει τους όρους εργασίας αυτόνομους απέναντι στον εργάτη και την εξοικονόμηση των μέσων παραγωγής, ως διαδικασία άσχετη προς αυτόν.⁶ Η ιδέα της συνεργασίας συνδέεται στην καπιταλιστική παραγωγή με την οικονομία στη χρήση των παραγωγικών μέσων και σε ύστερο χρόνο με την ιδέα της χειραφέτησης, αφού εισάγεται υποδηλώνοντας την αυτονομία από τους όρους εργασίας, δηλαδή υπονοώντας την απαλλοτρίωση από τους καπιταλιστικούς όρους και μέσα της εργασίας.⁷ Ο χωρισμός των όρων εργασίας έχει επιπτώσεις στην συνεργασία και τον τρόπο που εκείνη γίνεται αντιληπτή από το συλλογικό υποκείμενο το οποίο τη συγκροτεί και την εκφράζει την ίδια στιγμή. Θα εκτεθεί στην παρούσα διπλωματική, η κριτική σκοπιά της καπιταλιστικής συνεργασίας και οι όροι της «συνένωσης», τόσο από την πλευρά της εργασίας, όσο και από τη πλευρά του κεφαλαίου. Θα επιχειρήσουμε με άλλα λόγια, να εξετάσουμε τη σημασία της συνεργασίας στην τυπική υπαγωγή της εργασίας, μέσω της του κατακερματισμού της παραγωγής σε πολλές διασκορπισμένες και ανεξάρτητες ατομικές εργασίες σε μια συνδυασμένη κοινωνική διαδικασία εργασίας. Αυτό, θα αποτελέσει το πρώτο και θεμελιώδες ερώτημα της εργασίας. Κατ' επέκτασιν σχηματίζεται ένα δεύτερο ερώτημα που θα μας απασχολήσει και αφορά την εν δυνάμει χειραφέτηση που εγκολπώνεται η έννοια της συνεργασίας, την οποία ο Μαρξ συσχετίζει στοιχειακά. Τί σημαίνει για το κεφάλαιο η κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας για την παραγωγή της υπεραξίας και ποιες οι αντινομίες που σκιαγραφούνται στο επίπεδο της πολιτικής οικονομίας. Θα μπορούσε να αποτελέσει προϊόν της συνεργασίας, η κοινωνική χειραφέτηση και με ποιους πολιτικούς όρους μπορεί να επιτευχθεί το παραπάνω αίτημα. Η παραπάνω θέση, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως συγκροτεί νοητά την δεύτερη θεματική ενότητα της διπλωματικής εργασίας.

Εκκινώντας, λοιπόν, την διαδρομή της εργασίας σε κάθε ενότητα, να παρατηρήσουμε πως διατηρείται η μεθοδολογική ανάπτυξη του συστήματος των εννοιών, όπως καταγράφονται στο Κεφάλαιο κυρίως, αφού δεν επιδιώκεται στον παρόν πόνημα μια κριτική

⁶ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τομ. Πρώτος, μετάφραση Γκιούρας Θ, ΚΨΜ, Αθήνα, σ. 303.

⁷ Αγγελίδης, Μ., «Συνεργασία και Κοινωνική Χειραφέτηση», Αξιολογικά, Άνοιξη 2016. τχ. 30, σ.189.

ανασυγκρότηση της μαρξικής θεωρίας, αλλά η εξέταση και η κριτική στην έννοια της συνεργασίας.

Εφαλτήριο, λοιπόν, για το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας και την εξέλιξη της προβληματικής που εξετάζουμε είναι η όγδοη ενότητα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, με τίτλο « Η Εργάσιμη Ημέρα». Εδώ, διαδραματίζεται η διαμάχη για την θέσπιση του οχταώρου και η απαίτηση για ένα νομικό πλαίσιο προστασίας της εργασίας. Ο Μαρξ αναπτύσσει σε αυτό το σημείο, μια συζήτηση όπου τίθεται για πρώτη φορά ξεκάθαρα το διακύβευμα της ταξικής πάλης, τον χρόνο. Την συντόμευση, δηλαδή, της εργάσιμης μέρας η οποία αποτελεί ταυτόχρονα τον πρώτο πολιτικό όρο για τη μετάβαση στον αυτοπροσδιορισμό και την χειραφέτηση. Πώς γίνεται αντιληπτή από τους δημιουργούς της αξίας (τους εργάτες) η ίδια η αξία και πώς ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας (και έπειτα της παραγωγής); Είναι ένα πρώτο ερώτημα δισκελές που απαντάται στην πρώτη ενότητα. Ακόμη, τίθεται το ερώτημα περί της αντίφασης η οποία εμφανίζεται κατά την εργασιακή διαδικασία από τη σκοπιά της παραγωγής, ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης της εργατικής δύναμης. Το δικαίωμα του αγοραστή της εργασιακής δύναμης συγκρούεται με τον δικαίωμα του πωλητή της; Ο διάλογος ανάμεσα στους δύο (τον καπιταλιστή και τον εργάτη) είναι περισσότερο μια μαρξική κατασκευή, ώστε να ξεδιπλωθούν οι αντιφάσεις της ανταλλαγής μεταξύ μισθού και εργασίας. Το επιχείρημα για την μείωση της εργάσιμης ημέρας ξεδιπλώνεται ως επιχείρημα περί δίκαιου μισθού. Εκείνο που μένει ν' απαντηθεί είναι, με ποιο εν τέλει κριτήριο δικαιοσύνης εκτυλίσσεται η επιχειρηματολογία από την σκοπιά της εργασίας.

Καταληκτικά, συμπεραίνουμε πως οι εργάτες συσπειρώνονται και συγκροτούνται ως τάξη, ώστε να εξαναγκάσουν το κεφάλαιο μέσω της θέσπισης ενός νόμου για τον περιορισμό 12ωρου. Θέτεται έτσι ένα ανυπέρβλητο κοινωνικό εμπόδιο για την πώληση του ίδιου τους του εαυτού, που οδηγεί το προλεταριάτο μέχρι και την θανάτωση. Πρόκειται για μια πρώτη μορφή πολιτικής αλληλεγγύης η οποία προϋποθέτει την απειλή και συγκροτείται παράλληλα με αυτήν.

Το αίτημα της μείωσης του χρόνου για την παραγωγή της υπεραξίας έχει ιδιαίτερη σημασία για τον καπιταλιστή, ο οποίος δε μπορεί να αφήσει ανεκμετάλλευτη την εργασιακή δύναμη. Ποιες είναι οι μέθοδοι υπεραξίας της καπιταλιστικής παραγωγής και ποια η σχέση τους με τον αναγκαίο χρόνο εργασίας; Ποια η συμβολή της συνεργασίας για την απόσπαση της υπεραξίας; Αξίζει να παραθέσουμε πως η παραγωγή της υπεραξίας εμφανίζει μια αντινομία,

αφού από τη μία πλευρά, τείνει να εξαλείψει την ίδια την πηγή της παραγωγής της (την εργασία) και από την άλλη, απειλεί συνολικά την κοινωνική αναπαραγωγή των μελών. Το ζήτημα της υπεραξίας είναι το απροκάλυπτο αίτημα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής που εξαγνίζεται πίσω από την απόδοση της ανταλλακτικής αξίας της εργασίας μέσω του μισθού. Η πολιτική λύση για την απειλή της κοινωνικής αναπαραγωγής επέρχεται μέσω της θέσπισης της εργασιακής νομοθεσίας.

Ακολουθεί την εργασία η τρίτη ενότητα, η οποία εκθέτει την συλλογιστική που αναπτύσσεται για τη συνεργασία στο Κεφάλαιο (συγκεκριμένα στο 11^ο κεφάλαιο). Νοείται η συνεργασία στην μαρξική σκέψη ως μια αυτοτελής ιστορικά μορφής εργασίας, κι αν ναι, ποιά η σχέση της με την καπιταλιστική παραγωγή; Μία σημαντική συνιστώσα αυτής της ενότητας αποτελεί η αναφορά στην απορρόφηση της εργασίας, άμεσα σχετιζόμενη με την αξιοποιητική διαδικασία του κεφαλαίου, και την υπαγωγή τη πρώτης σε διαμεσολαβητική δραστηριότητα λόγω της αυτοματοποίησης των μηχανών. Έτσι συνάγεται, αμέσως-αμέσως, το επόμενο ερώτημα. Ποιά η σημασία αυτού του μετασχηματισμού στην ενότητα της εργασιακής παραγωγής, εφόσον ο εργάτης αποστερείται την αυτοτέλειά του και καθίσταται αντικείμενο ιδιοποίησης; Και ακολούθως, γεννάται η απορία γύρω από τον τρόπο συγκρότησης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας σε μια ήδη επιβεβλημένη χωρικά συνεργασία εντός του εργοστασίου: πώς αντιλαμβάνονται «από τα κάτω» την κοινωνική τους παραγωγική δύναμη;

Το κεφάλαιο, ισχυρίζεται ο Μαρξ, θα διαποτίσει την έννοια της συνεργασίας με τη δική του λογική και τους δικούς του όρους, περιορίζοντάς την εντός του εργοστασιακού χώρου για να την εποπτεύει.⁸ Κάπου εκεί, στο τέλος της ενότητας, επιχειρείται μια κριτική στην καπιταλιστική συνεργασία, στοχεύοντας στην ανάδειξη της άγνοιας του εργατικού σώματος να αντιληφθεί την συνένωση ως αποτέλεσμα της δικής του εμπειρικής ύπαρξης.

Στην τέταρτη ενότητα, μετατοπιζόμαστε στον τρίτο τόμο του κεφαλαίου με ένα εξέχον ζήτημα της πολιτικής οικονομίας. Την κρίση του κεφαλαίου και το πλεόνασμα. Θα συναντήσουμε ερωτήματα τα οποία θα θίγουνε τον τρόπο με τον οποίο διασφαλίζονται οι όροι της αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού και οι πολιτικές πρακτικές που διατρέχουν (και συμβάλλουν) εν τέλει στην διατήρηση της αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Η κρίση υποθάλλει αντιφάσεις και αποτελεί δομικό στοιχείο της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Με

⁸ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τομ. Πρώτος, μετάφραση Γκιούρας Θ, ΚΨΜ, Αθήνα, σ. 304.

ποιόν τρόπο, λοιπόν, αυτές οι κρίσεις εμφανίζονται στην παραγωγική διαδικασία και μετασχηματίζουν -ή όχι- το συλλογικό υποκείμενο της χειραφέτησης; Αν, όπως ισχυρίζεται η μαρξική θεωρία, η αντίφαση που συγκαλύπτει η κρίση αφορά την υπερπαραγωγή ενός προϊόντος και την υποπαραγωγή ενός διαφορετικού, τότε τι συμβαίνει με τη διαχείριση του πλεονάσματος; Από ποια σκοπιά και με ποια κριτήρια διανέμεται ο κοινωνικός πλούτος μιας κοινωνίας; Η πραγμάτευση του ζητήματος στη παρούσα εργασία συντελείται από τη σκοπιά της κοινωνίας. Υποστηρίζοντας πως το υπερπροϊόν, δηλαδή, η καπιταλιστική μορφή της υπεραξίας, διανέμεται από το κράτος με τα νομιμοποιητικά κριτήρια που το ίδιο έχει θεσπίσει βάσει της αναδιανεμητικής του πολιτικής. Συντελείται, όμως, εδώ κάποια αδικία από την σκοπιά του κοινωνικού σώματος; Αυτό που απορρέει από την διεξοδική μελέτη της ενότητας είναι ότι μπορεί κάποιος να απαντήσει καταφατικά, αφού το συλλογικό κοινωνικό υποκείμενο στερείται το δικαίωμά του να αυτοδιαχειριστεί το υπερπροϊόν που το ίδιο παράγει.⁹ Επίσης, εδώ, εντοπίζεται ο δεσμευτικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής εργαλειακής ορθολογικότητας, που περιορίζει την ανάπτυξη τέτοιων ανιδιοτελών πράξεων στη βάση της ελευθερίας από το συλλογικό υποκείμενο, την ίδια την κοινωνία. Σε ένα δεύτερο σκέλος της υποενότητας αυτής, θα συζητηθεί η σύλληψη της χρονικής διάστασης, αφού εκτός από πλεόνασμα εμπορευμάτων, προκύπτει και πλεόνασμα χρόνου ως μια συνέπεια των κρίσεων. Υπό ποιούς όρους γίνεται αντιληπτή η έννοια του ελεύθερου χρόνου και πώς επιτυγχάνεται η διαχείρισή του; Έχει το κοινωνικό σώμα την ευχέρεια να διαχειριστεί τον πλεονασματικό χρόνο ή εξαναγκάζεται να βιώνει αυτόν τον χρόνο ως αλλοτριωμένο χρόνο που δεν του ανήκει; Ξέροντας ότι υπάρχει ένα κομμάτι του πληθυσμού το οποίο δεν εργάζεται αλλά καταναλώνει - βρίσκεται συνεπώς σε διαλεκτική σχέση με την παραγωγή - εμείς θα επιχειρήσουμε να ξεδιαλύνουμε πώς περιγράφεται αυτή η σχέση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης.

Ολοκληρώνοντας την εργασία, στην πέμπτη και τελευταία ενότητα, γίνεται μια προσπάθεια ανίχνευσης των δυνατοτήτων της χειραφέτησης υπό το πρίσμα της συνεργασίας και της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Η κινούμενη αντίφαση του κεφαλαίου μέσα από τις αντινομίες που παράγει, γεννά παράλληλα και τις κοινωνικές δυνάμεις που θα αποδεσμεύσουν το κοινωνικό υποκείμενο από την εργαλειακή ορθολογικότητα από την οποία κυριαρχείται.¹⁰ Εδώ ανακύπτουν ερωτήματα που αφορούν τον εντοπισμό του πρώτου πολιτικού όρου για την μαρξική πολιτική οικονομία, κι έπειτα, τον τρόπο με τον οποίο θα

⁹ Λαβράνου, Α., «Υπεραξία, Αλληλεγγύη και κρίση στο Κεφάλαιο», Σεμινάριο Ψυχοπαίδης, 01-03-2018.

¹⁰ Μαρξ, Κ., Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, σ. 539.

απεμπλακεί η ανθρώπινη ιδιότητα από την «αλλοτρίωση» της εργασίας. Αποσκοπώντας, φυσικά, στην επανασυγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων ως «ολότητας» και δίνοντας έμφαση στην ελευθερία και την ισότητα της χειραφέτησης προς όλο το φάσμα των ανθρώπινων ιδιοτήτων. Πώς θα περιγραφεί στο Κεφάλαιο, η διαδρομή από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας; Εξετάζουμε, λοιπόν, τη χειραφετητική διάσταση της εργασίας μαζί με την καθοριστική συμβολή της συνένωσης των ανθρώπων, στον μετασχηματισμό των όρων, από την αναγκαιότητα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Αυτά είναι τα κυρίαρχα ερωτήματα που απαντώνται στην τελευταία ενότητα, προσβλέποντας σε μια αισιόδοξη επανασυγκρότηση της χειραφέτησης .

Να σημειωθεί πως η ανά χείρας μελέτη δεν επιχειρεί να παράσχει μια ολοκληρωτικά συγκροτημένη θέση για το σύνθετο ζήτημα της κοινωνικής χειραφέτησης, διότι κάτι τέτοιο θα απαιτούσε μια συστηματική επανασυγκρότηση ολόκληρου του μαρξικού έργου. Όμως, επιδιώκει να φωτίσει την αναγκαιότητα της πολιτικής συγκρότησης και εξέτασης της έννοιας της αλληλεγγύη, προαναγγέλοντας την «καθολική χειραφέτηση». Η αλληλεγγύη, μια έννοια κομβική για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και απελευθέρωση, καθώς και κύριο αίτημα της Γαλλικής Επανάστασης που, ωστόσο, συγκριτικά με το δίπολο ελευθερία-ισότητα δεν έχει απασχολήσει τόσο έντονα την μετά μαρξική ούτε την ευρύτερη σύγχρονη φιλοσοφική παράδοση. Κατά την εμβάθυνση του ζητήματος, προέκυψε ένα φάσμα διερωτήσεων το οποίο λόγω περατότητας αδυνατούμε να εξετάσουμε τεκμηριωμένα. Εντούτοις, επιχειρήσαμε να εκθέσουμε την μαρξική ερμηνευτική προσέγγιση γύρω από το ζήτημα και να παραστήσουμε τους πιθανούς διαλόγους που αναπτύσσονται γύρω από την κεντρική προβληματική.

Ενότητα 1 : Η εργάσιμη ημέρα

Για την κατανόηση του χρόνου στην μαρξική σκέψη πρέπει να προηγηθεί μια παρουσίαση της αξιακής θεωρίας, εφόσον το ζήτημα αναπτύσσεται κυρίως εντός αυτής της προβληματικής. Οι *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (Grundrisse), αποτελούν το καταλληλότερο σημείο εκκίνησης για την ανάλυση της αξιακής θεωρίας, διότι το χειρόγραφο δεν ακολουθεί την αυστηρή δομή του *Κεφαλαίου* (το οποίο επιχειρεί μια εγγενή κριτική στον καπιταλισμό) και παρέχει ένα πιο προσιτό έδαφος.¹¹ Στα τετράδια I και II και στο κεφάλαιο περί χρήματος στο Grundrisse, θα συναντήσουμε την πρώιμη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, η οποία ύστερα από λίγα χρόνια θα διατυπωθεί εμπειριστατωμένα στον Α' τόμο του *Κεφαλαίου*. Κατ' αρχάς, το μαρξικό κείμενο αναλύει την έννοια της αξίας «την πιο αφηρημένη έκφραση του *Κεφαλαίου* και της παραγωγής, η οποία στηρίζεται σε αυτό».¹² Παρακάτω, θα συμπληρώσει την ανάλυση του υποβάλλοντας σε εξέταση και την έννοια του εμπορεύματος. Ο Μαρξ αποσυνδέει στο Κεφάλαιο emphaticά τις δύο έννοιες (εμπορεύματος και αξίας) υποστηρίζοντας πως το εμπόρευμα εμπεριέχει την αντίθεση ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης.¹³ Μόνο στην διαδικασία της ανταλλαγής επισημαίνει, το εμπόρευμα αποτελεί ανταλλακτική αξία. Ως αξία δεν ορίζεται το σύνολο των ανταλλακτικών του ιδιοτήτων γενικά, αλλά «η ειδική του ανταλλαξιμότητα». Ακόμη, η αξία του εμπορεύματος αποτελεί και έναν δείκτη αναλογίας, αφού έχει ήδη ανταλλαχθεί με άλλα εμπορεύματα (εννοούμενα ως πραγματοποιημένος χρόνος εργασίας) στην παραγωγική διαδικασία, «εν ολίγοις είναι η ποσοτικά καθορισμένη του ανταλλαξιμότητα» θα σημειώσει

¹¹ Έννοιες που εμφανίζονται στο Κεφάλαιο, για την σχέση αξίας και χρήματος στο 1^ο μέρος, «υπάρχουν» ήδη στα Grundrisse, αλλά όχι με την ίδια μορφή. Εμφανίζονται σε άλλη διάταξη. Παραδειγματικά, η ανταλλακτική αξία στο Κεφάλαιο είναι η αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας και το εμπόρευμα τίθεται ως ανταλλακτική αξία μετά την διαμεσολάβηση της χρηματικής σχέσης. Στα Grundrisse ένα εμπόρευμα έχει μια πραγματική ανταλλακτική αξία (η οποία δηλώνει το μέγεθος της αξίας βάσει του γενικού χρόνου εργασίας που απαιτείται) και μια ανταλλακτική αξία, που ενίοτε δηλώνει ότι στο Κεφάλαιο ορίζεται τιμή, και ενίοτε παραπέμπει στην μορφή της αξίας. Δε δύναται όμως να ασχοληθούμε στο παρόν πόνημα με τις μεταβολές περιεχομένου στο μαρξικό έργο.

¹² Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)*, τόμος II, σ. 595 (Το χειρόγραφο των Grundrisse κλείνει με αναφορά στην αξία, ο Μαρξ προτείνει το ζήτημα της αξιακής οικονομίας να αναλυθεί στην κριτική της πολιτικής οικονομίας).

¹³ Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)*, τόμος I, σ. 95.

ο Μαρξ.¹⁴ Τα εμπορεύματα ως αξίες δύνανται να εμφανίσουν διαφορές μόνο ποσοτικά. Οι φυσικές ανομοιότητες των αντικειμένων δεν διαδραματίζουν κανένα ρόλο στην διαδικασία της ανταλλαγής, ενώ και τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά καταργούνται. Συνεπώς, για να πραγματοποιηθεί η ανταλλαγή προϋποτίθενται κάποιες συγκεκριμένες ποσοτικές αναλογίες. Στο Grundrisse, θα υποστηρίξει «η αξία είναι η κοινωνική τους σχέση, η οικονομική της ποιότητα».¹⁵ Τα εμπορεύματα, ως ανταλλακτικές αξίες εξισώνονται μεταξύ τους σε καθορισμένες αναλογίες, αντικαθιστώντας το ένα το άλλο «ισχύουν ως ισοδύναμα και παριστάνουν, παρά την εξωτερική τους ανομοιότητα, την ίδια ουσία».¹⁶ Στο Κεφάλαιο, θα συμπληρώσει, πώς ο διττός χαρακτήρας του εμπορεύματος (αξία χρήσης - ανταλλακτική αξία) συνεπάγεται τον διττό χαρακτήρα του χαρακτήρα της εργασίας (συγκεκριμένη – αφηρημένη). Οι αξίες χρήσης είναι αποτέλεσμα της συγκεκριμένης εργασίας, παίρνουν την μορφή των εμπορευμάτων, την μορφή των αξιών.¹⁷ Η μορφή της αξίας χρήσης είναι τα φυσικά αισθητηριακά χαρακτηριστικά του εμπορεύματος, η φυσική του μορφή. Η αξιακή του μορφή, εν αντιθέσει, είναι η κοινωνική του μορφή.

Για την εργασία

Προϋπόθεση για τον ορισμό της ανταλλακτικής αξίας, όπως αναφέρθηκε, είναι η διάκριση της εργασίας σε απλή (χωρίς ποιοτικά χαρακτηριστικά) και κοινωνική εργασία (αποτελεί τη κοινή ουσία όλων των εμπορευμάτων).¹⁸ Η απώλεια των ιδιαζόντων χαρακτηριστικών της εργασιακής δύναμης είναι εν τέλει εκείνη η εργασία, που αποτελεί κοινή υπόσταση των προϊόντων (ως ανταλλακτικές αξίες). Στα διαδοχικά στάδια ανάπτυξης της παραγωγής η αντικειμενοποίηση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας (συνεπώς, και του εργασιακού χρόνου που περικλείεται στην ανταλλακτική αξία) θα καταστήσει το εμπόρευμα ανταλλακτική αξία.

Ειδικότερα, η εργασία που παράγει ανταλλακτική αξία είναι μία «όμοια, αφηρημένη γενική εργασία». ¹⁹ Συνεπώς, η διαδικασία της ανταλλαγής προσδίδει στην εργασία γενικό χαρακτήρα, μόνο εφόσον έχει προηγηθεί η ανύψωση των εμπορευμάτων σε ανταλλακτικές αξίες (και επιτρέπεται η συνδιαλλαγή). Εκ των υστέρων μόνο είναι δυνατόν να εμφανιστεί ο

¹⁴ Βλ. Ο.π., σ. 94-98.

¹⁵ Βλ. Ο.π., σ. 97-98

¹⁶ Σχετικά με την αξιακή μορφή βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, μτφρ Γκιόυρας, Θ., ΚΨΜ, 2016.

¹⁷ Για την ιστορικότητα της έννοιας της αξίας βλ. Μάρξ, Κ. «*Μαργινάλια στο εγχειρίδιο της πολιτικής οικονομίας του Adolph Wagner, Τρία κείμενα για τη θεωρία της αξίας*», μτφρ Γ. Σταμάτης, Κ. Σιδηρόπουλος, 1998.

¹⁸ Μάρξ, Κ. «*Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)*», τόμος Ι, σ. 145.

¹⁹ Βλ., ό.π., σ. 33

κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής.²⁰ Η εργασία δεν είναι στατική διαδικασία αλλά υποδηλώνεται ως μια αέναη κίνηση, συνεπώς η φύση της (η υπόσταση της) είναι ποσοτική, και καθιστά τον χρόνο ως το φυσικό της μέτρο.²¹ Ο μόνος δείκτης μέτρησης της εργασιακής δύναμης είναι ο χρόνος, ανεξάρτητα από τη μορφή ή το περιεχόμενο που εκείνη μπορεί να εκδηλώσει. Είναι η ζωτική συνδήλωση της ύπαρξης της.

Οι ανάγκες της παραγωγής, όμως, ορίζουν πως ο χρόνος που εμπεριέχεται σε ένα εμπόρευμα είναι ο αναγκαίος χρόνος, δηλαδή ο χρόνος κοινωνικά προσδιορισμένος για την παραγωγή μιας αξίας χρήσης, για την παραγωγή των ποιοτικών χαρακτηριστικών, για την ικανοποίηση μιας κοινωνικής ανάγκης.²² Ως κοινωνικά αναγκαίος χρόνος ορίζεται εκείνος που είναι απαραίτητος για να παραχθεί μια αξία χρήσης «με τους θεσπισμένους κοινωνικά-κανονικούς όρους παραγωγής», και με τον κοινωνικά μέσο βαθμό ικανότητας και με την εντατικοποίηση της εργασίας.²³ Αποκλειστικά ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας είναι υπεύθυνος για την δημιουργία αξίας.²⁴

Η εργασία και το εμπόρευμα αποκτούν τον άμεσο, αφηρημένο και γενικό χαρακτήρα τους, μέσω του χρήματος (μέσω μιας αντικειμενικής διαμεσολάβησης) σημειώνει ο Μαρξ.²⁵ Η μαρξική θέση ταυτίζεται σε αυτό το σημείο με την θεώρηση του Adam Smith, πως ο χρόνος εργασίας συνιστά το αρχικό χρήμα που μπορεί να εξαγοράσει όλα τα εμπορεύματα, είναι δηλαδή το γενικό ισοδύναμο.²⁶

Για το χρήμα

Η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος ανταποκρίνεται σε μια ποσοτική αναλογία (όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή), γεγονός που μετατρέπει το «εν δυνάμει» εμπόρευμα σε ισοδύναμο προς όλα τα υπόλοιπα εμπορεύματα. Στην «εν δυνάμει» μορφή του ως ισοδύναμο, οφείλει να απολέσει τα φυσικά ποιοτικά χαρακτηριστικά του και να μετουσιωθεί σε γενικό μέσο ανταλλαγής, σε γενικό μέτρο, δηλαδή να καταστεί χρήμα.²⁷ Ο δείκτης

²⁰ Ο.π., σ. 120-122.

²¹ Ο.π., σ. 146.

²² Ο.π., σ. 57.

²³ Για τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο βλ. «Βασικές Γραμμές Κριτικής Πολιτικής Οικονομίας», τόμος Ι, σσ 111 και «Το κεφάλαιο, Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας», σ. 252-260.

²⁴ Μάρξ, Κ. «Το Κεφάλαιο» τόμος Ι σ. 202.

²⁵ βλ. ο.π, σσ. 121.

²⁶ βλ. ο.π, σσ. 117.

²⁷ βλ. Μάρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 103. Το χρήμα ορίζεται αντιπρόσωπος των αξιών, ενώ στην πραγματικότητα το σχήμα αντιστρέφεται και η εργασία και τα εμπορεύματα γίνονται αντιπρόσωποι του χρήματος.

μέτρησης της ανταλλακτικής αξίας στον καπιταλισμό συγκροτεί πάντα τον χρόνο εργασίας, τον γενικό αφηρημένο χρόνο εργασίας ο οποίος υπόκειται σε μια αντικειμενοποίηση, μεταμφιέζεται σε εμπόρευμα και, εν τέλει, συμπυκνώνεται σε χρήμα.²⁸ Ως χρήμα, το εμπόρευμα απεκδύεται τις φυσικές και υλικές του ιδιότητες και αποκτά μια διακριτή οικονομική ύπαρξη που κατέχει ρόλο συμβολικό της αξίας. Σε ένα θεωρητικό επίπεδο, η μεταμόρφωση του εμπορεύματος σε χρήμα συντελείται μέσω της αφαίρεσης. Σε συνθήκες όμως πραγματικής ανταλλακτικής οικονομίας προϋποτίθεται μια διαμεσολάβηση.²⁹ Συμπερασματικά, το χρήμα αντιπροσωπεύει τον χρόνο εργασίας, σε αυτό εκφράζονται οι σχέσεις ανταλλαγής των εμπορευμάτων και σε αυτό συμβολοποιείται η αξιακή επένδυση των εμπορευμάτων.

Θα καταγράψει θαρρετά ο γερμανός φιλόσοφος στο χειρόγραφο του Grundrisse, «Οικονομία χρόνου, εδώ αναλύεται τελικά κάθε οικονομία».³⁰ Στο Κεφάλαιο, η καταστρατήγηση του εργασιακού χρόνου και η επιβολή μιας υγιούς οικονομίας του χρόνου στα διάφορα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας, συγκροτούν για τον Μαρξ τον πρώτο οικονομικό καπιταλιστικό νόμο στη βάση της συλλογικής παραγωγής.³¹

Ο Μαρξ στον πρόλογο του *Κεφαλαίου* παραθέτει δύο απαραίτητους όρους για την διασφάλιση της κοινωνικής αναπαραγωγής και της καπιταλιστικής οργάνωσης: την αφηρημένη εργασία και τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο.³² Οι δύο έννοιες αποσαφηνίστηκαν παραπάνω για τον ρόλο τους στην εκδίπλωση του μαρξικού επιχειρήματος περί θεωρίας της αξίας. Ωστόσο, θα ήθελα να επικεντρωθώ και να ανακεφαλαιώσω ως εδώ, κάποιες σημαντικές παρατηρήσεις για τον χρόνο στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες και τον μετασχηματισμό του στον βιομηχανικό χρόνο του καπιταλισμού.

Η μετάβαση στον βιομηχανικό χρόνο

Στις προβιομηχανικές κοινωνίες, όπως περιγράφει ο Bourdieu στο παράδειγμα του για τον Αλγερινό αγρότη, τα υποκείμενα είναι υποταγμένα - σχεδόν με μοιρολατρικό τρόπο - στην ροή του χρόνου. Ο Thompson θα επισημάνει πως στις αγροτικές κοινωνίες ο κοινωνικός χρόνος ακολουθεί τους φυσικούς νόμους. Η φύση επιβάλλεται μέσω της εργασίας, αφού μεταφέρει τους φυσικούς ρυθμούς της στην παραγωγική διαδικασία. Η μονάδα χρόνου στην

²⁸ Μάρξ, Κ. «Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)», τόμος Ι, σσ. 117-122.

²⁹ Βλ. ο.π, σ. 98.

³⁰ Βλ. ο.π., σ. 121.

³¹ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 557.

³² Βλ. Ό.π, σ. 57.

προβιομηχανική κοινωνία είναι η μέρα, ενώ στη βιομηχανία η ώρα, «τα λεπτά είναι η καρδιά του καπιταλισμού» σημειώνει ο Μαρξ. Ο χρόνος, σε αντίθεση με τους βιομηχανικούς όρους που προέβαλλαν στη νεωτερικότητα, ακολουθεί όρους αναγκαιότητας σε ένα κυκλικό - επαναλαμβανόμενο σχήμα (π.χ. ο εσωτερικός κοινωνικός καταμερισμός εργασίας ακολουθεί την φυσική ροή του χρόνου).

Ο Μαρξ εντοπίζει τομή στην αντίληψη περί οικονομίας του χρόνου στην αρχαιότητα (σε προκαπιταλιστικά δηλαδή συστήματα) και στην νεωτερικότητα, αναγνωρίζοντας πως η ποιότητα στην πρώτη περίπτωση υπερτερούσε έναντι της ποσότητας.³³ Μόνο η έννοια της χρησιμότητας για την ικανοποίηση αγαθών εμφανίζεται σε προκαπιταλιστικά συστήματα οικονομίας, κι όχι της αξίας. Η εργασία διαθέτοντας ποιοτικά χαρακτηριστικά, στερείται του αφηρημένου χαρακτήρα της και δεν ομογενοποιείται. Η οικονομία επικεντρώνεται στις κοινωνικές ανάγκες κι όχι στο να δημιουργήσει πλεόνασμα χρόνου. Άρα, ένας ενσωματωμένος χρόνος, ως μέτρο της παραγωγής δεν έχει λόγο ύπαρξης, αφού μόλις η ανάγκη ικανοποιηθεί, εξαλείφεται.³⁴ Στις οικονομίες των αναγκών (C-M-C) η υπερεργασία είναι εξαίρεση. Ο εργαζόμενος δεν δέχεται πιέσεις για περισσότερο χρόνο εργασίας, γεγονός που, όπως σημειώνει ο Μαρξ, περιορίζει και την τεχνολογική ανάπτυξη. Μηχανές που εξοικονομούν χρόνο δεν έχουν θέση σε μη καπιταλιστικές οικονομίες, διότι η απελευθέρωση χρόνου εργασίας για να επανεπενδύσει είναι χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Το έδαφος δεν είναι πρόσφορο για τεχνολογικές καινοτομίες σε αυτού του τύπου οικονομίας, αφού δεν πρόκειται περί του καταμερισμού εργασίας στα εργοστάσια, αλλά για τους εξειδικευμένους τεχνίτες που κατείχαν την γνώση της εργασίας τους. Δεν παραβλέπει φυσικά το γεγονός της δουλείας και το γεγονός πως η παραγωγή ελεύθερου χρόνου ανήκει στους «κυρίους» των οίκων. Το όραμα τους, όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ από την ενδελεχή ανάγνωση του αριστοτελικού έργου, είναι η απελευθέρωση των ανθρώπων από την αναγκαία εργασία και η απελευθέρωση του χρόνου από τις συνθήκες.³⁵

Τουναντίον, στο καπιταλισμό το σχήμα αντιστρέφεται (M-C-M), αφού βασική λειτουργία του κεφαλαίου είναι η παραγωγή υπεραξίας και κατά συνέπεια πλεονάσματος χρόνου.³⁶ Το κεφάλαιο πρέπει να απομυζήσει το μεγαλύτερο κέρδος από το μεταβλητό του κομμάτι (δηλαδή το εργατικό δυναμικό), το οποίο πρέπει να εργάζεται νομίμως στο έπακρον.

³³ Booth, J. W., «Economies of Time: On the Idea of Time in Marx's Political Economy», Political Theory, Vol. 19, 1991, σ. 9.

³⁴ Βλ. ό.π., σ. 10-12.

³⁵ Βλ. ό.π., σ. 12.

³⁶ Βλ. ό.π., σ.15.

Συμπληρωματικά, η είσοδος της τεχνολογίας που διαρκώς απειλείται να υποκατασταθεί από την επόμενη καινοτομία, δημιουργεί έναν αέναο ανταγωνισμό για τους κεφαλαιοκράτες. Υπό αυτή την απειλή, ο κεφαλαιοκράτης πρέπει να κερδίσει το κόστος των μηχανών από την παραγωγική διαδικασία πριν βρεθεί εκτός ανταγωνισμού. Το κεφάλαιο έχει σφετεριστεί τον χρόνο, θα σημειώσει ο Μάρξ, εννοώντας κατά κύριο λόγο πως ο χρόνος έχει γίνει οικονομικός χρόνος κι έχει απορροφηθεί στην διαδικασία παραγωγής της υπεραξίας. Ο χρόνος απορροφάται από την οικονομική διαδικασία και εξέρχεται στο κοινωνικό γίγνεσθαι εμποτισμένος από έννοιες που εμπεριέχουν καπιταλιστικά ιδεώδη. Αυτές οι έννοιες αποκρυσταλλώνουν την φύση και τη λειτουργία του χρόνου στο κεφάλαιο.³⁷ Ο Μαρξ αναγνωρίζει πως στα προκαπιταλιστικά συστήματα υπάρχει άλλη εκτίμηση του χρόνου που του παρέχει μια κατεύθυνση για να ασκήσει κριτική στην πολιτική οικονομία. Η πολιτική οικονομία γνωρίζει πως ο πραγματικός πλούτος βρίσκεται στην εκμετάλλευση του ελεύθερου χρόνου, γι' αυτό και σε κάθε ευκαιρία τον καταχράζεται.

Η πιο έκδηλη μορφή της ταξικής διαφοράς στη σχέση με το χρόνο είναι πως μέχρι και τον 18^ο αιώνα - για τα κατώτερα στρώματα - η μέτρηση του χρόνου ήταν δημόσια υπόθεση και δεν είχε περάσει στην ιδιωτική σφαίρα με τη χρήση των ατομικών ρολογιών. Η απόκτηση των οποίων ήταν σύμβολο κοινωνικού κύρους για τα ανώτερα στρώματα, επίδειξη ισχύος, αλλά και μια πρακτική υποκειμενοποίησης, αφού ο χρόνος από μια αφηρημένη έννοια αδιαμεσολάβητη από την ανθρώπινη δραστηριότητα καθυποτάσσεται από τις βιομηχανικές διαδικασίες και περνά στα χέρια των αστών. Η παράνομη εισαγωγή ρολογιών επιβεβαιώνει το κοινωνικό αίτημα των χαμηλότερων στρωμάτων για χρονική συνείδηση.

Σε κανένα άλλο οικονομικό σύστημα ο χρόνος δεν αποτέλεσε τόσο σημαντικό εργαλείο και αντικείμενο ανάλυσης. Ο χρόνος στην καπιταλιστική παραγωγή γίνεται κανονιστικό εργαλείο. Η εργασία για να πάρει την μορφή της κοινωνικής εργασίας, να διαθέτει ανταλλάξιμη κοινωνική μορφή, υπόκειται σε διαδικασία κανονικοποίησης (δια της επιβολής) μέσω του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας.³⁸ Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, η ουσία της εργασίας, αν δεν συμπλεύσει με τους κοινωνικά κανονικούς όρους παραγωγής αδυνατεί να πραγματοποιηθεί. Η εργασία, λοιπόν, ακολουθεί τη λογική μιας οικονομίας του χρόνου με ηθικές συνδηλώσεις, αφού ο χρόνος ακόμη και όταν είναι διαθέσιμος³⁹ γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους κεφαλαιοκράτες. Η καπιταλιστική

³⁷ Βλ. ο.π., σ.21-23.

³⁸ Βλ Bonefeld, W., «*Abstract Labour: Against its Nature and On its Time*», *Capital & Class*, 2010. .

³⁹Βλ. Ό.π., σ. 134.

παραγωγή έχει ανάγκη να ποσοτικοποιήσει την εργασία για να την κατακερματίσει ελέγχοντάς την καθολικά. Η προσπάθεια αυτή επιτυγχάνεται αφ' ενός μέσω της διάσπασης του χρόνου (κριτική στα προκαπιταλιστικά συστήματα χρόνου) στην παραγωγική διαδικασία, και αφ' ετέρου, μέσω της υιοθέτησης μιας ορθολογικής οικονομίας του χρόνου, μιας ηθικής οικονομίας του χρόνου, όπου ο διαθέσιμος χρόνος είναι «φύσει» και «νόμω» εργάσιμος χρόνος που ανήκει στο κεφάλαιο. Παρατηρείται η φύση της εργασίας να προσιδιάζει στην φύση του βιομηχανικού χρόνου. Με αυτόν τον τρόπο οικειοποιείται τα χαρακτηριστικά του καθώς ποσοτικοποιείται, αντικειμενοποιείται, μειώνει τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά (συγκεκριμένη εργασία) και απογυμνώνεται. Η ποσοτικοποίηση του χρόνου κρίνεται ως αναγκαίο προαπαιτούμενο για την ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας.

Αξίζει να συγκρατήσουμε πως τα τεχνολογικά μέσα υποβοηθούν την ανάπτυξη του καπιταλισμού, μειώνοντας τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας και αποσκοπώντας στην ανάπτυξη της σχετικής υπεραξίας αλλά και της μεγιστοποίησης του κέρδους μέσω της παγίωσης του σταθερού κεφαλαίου. Η μηχανή μεταβάλλει τα χρονικά όρια της εργασίας, απελευθερώνοντας χρόνο ο οποίος ωστόσο θα επαναξιοποιηθεί προς όφελος του κεφαλαίου.⁴⁰ Ύστερα το κεφάλαιο ιδιοποιείται το χρόνο, αποδίδοντας του χαρακτηριστικά και καθορισμούς για την εργαλειοποίηση του και την μετατροπή του σε μέσο καθυπόταξης της εργασίας. Η πίεση ορίων του χρόνου είναι μια εμμενής, κατά τη γνώμη μου, κριτική στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Ο Postone θα υποστηρίξει πως η παγίωση και κυριαρχία της καπιταλιστικής εξουσίας συντελέστηκε ταυτόχρονα με την κυριαρχία του αφηρημένου χρόνου. Συνεπώς, το κεφάλαιο συντελεί στην εννοιολογική και ιδεολογική οργάνωση του χρόνου.⁴¹ Ο χρόνος δεν μπορεί να σπαταληθεί, δεν βιώνεται ως ίδιος χρόνος, αλλά ως ξένος, αλλότριος.⁴² Στην καπιταλιστική παραγωγή, το ξόδεμα του εργασιακού χρόνου μετατρέπεται σε έναν χρονικό κανόνα που επικαθορίζει την ανθρώπινη πράξη, σε αφαίρεση από αυτήν. Μετατρέπεται δηλαδή η χρονική σπατάλη από αποτέλεσμα της πράξης, κανονιστικό της μέτρο. Επακολούθως, προκύπτει το ζήτημα μεταμόρφωσης της φύσης του χρόνου, αφού από εξαρτημένο μέγεθος στον καπιταλισμό ανεξαρτητοποιείται και γίνεται αφηρημένο μέγεθος. Ο κοινωνικά

⁴⁰ Tombazos, S., «*Time in Marx: The Categories of Time in Marx's Capital*», Brill, Boston, 2014, σ, 119.

⁴¹ Postone, M., *Time, labor, and social domination; a reinterpretation of Marx's critical theory*, Cambridge University Press, New York 1993.

⁴² Αλεξανδρόπουλος, Σ. «Χρόνος και θεωρητικές κατηγορίες στη μαρξική διαλεκτική», Αξιολογικά, Εξάντας, 1996, σσ. 21-25.

αναγκαίος χρόνος εργασίας κατασκευάζεται ως μια αντικειμενική νόρμα αντάμα με μια εξωτερική δύναμη που εξαναγκάζει τους εργάτες.

Ο χρόνος γίνεται αντικείμενο ταξικής πάλης με τους εργάτες να εναντιώνονται, όχι απέναντι στην αξία του χρόνου, αλλά στους περιορισμούς του και το ιδεολογικό του φορτίο. Ο Μαρξ στο 8^ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* εισάγει για πρώτη φορά την έννοια της «ταξικής πάλης», περιγράφοντας τους κοινωνικούς αγώνες της Αγγλίας κυρίως για τα χρονικά όρια της εργάσιμης ημέρας. Ο χρόνος έχει εξέχουσα σημασία στη διατήρηση και αναπαραγωγή των κοινωνικών πρακτικών. Η άσκοπη κατανάλωση του επιδέχεται τιμωρίες, και η συνακόλουθη απελευθέρωση του μπορεί να υφίσταται μόνο με συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ο χρόνος απαρτίζει το διακύβευμα της ταξικής πάλης, είναι το μέσο με το οποίο η αστική τάξη καθυπέταξε την εργασία και τον άνθρωπο.

Τα επιχειρήματα που διατυπώνονται στο 8^ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* όπως είδαμε, συγκροτούν έναν υποτιθέμενο διάλογο ανάμεσα στη σκοπιά της εργασίας και του κεφαλαίου, στο επίπεδο της κυκλοφορίας και όχι της παραγωγής. Η σκοπιά του κεφαλαίου φιλονικεί για τα όρια της εργασιακής ημέρας, ενώ η εργασία θέτει το ζήτημα του μισθού και των δικαιικών κριτηρίων. Σε αυτή την καπιταλιστική μορφή της κοινωνίας, οι δύο πλευρές είναι εξίσου υπόλογες στον νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής, υποστασιοποιώντας μια αντινομία δυο συγκρουόμενων δικαιωμάτων.⁴³ Ο εργάτης έχει «αποδεχτεί» ότι η εργασιακή του δύναμη αποτελεί το περιουσιακό του στοιχείο και πως ο ίδιος είναι η εργασιακή δύναμη που πωλείται στον καπιταλιστή. Σε αυτή του την «αποδοχή» θα αξιοποιήσει το εμπόρευμα που διαθέτει με τον συνετότερο τρόπο, βάσει της εργαλειακής ορθολογικότητας. Τα επιχειρήματα που αναπτύσσονται στη συνέχεια έχουν συντελεστεί με αφαίρεση από την παραγωγική διαδικασία. Από την άλλη πλευρά, ο καπιταλιστής επιθυμεί την ολική αξιοποίηση του εμπορεύματός του, εξαντλώντας το δικαίωμα του αγοραστή που του διασφαλίζει ο νόμος της αξίας (ή της ανταλλαγής εμπορευμάτων), ισχυριζόμενος πως η μείωση των ορίων της εργάσιμης ημέρας συνιστά προσβολή επί του δικαιώματος του (επί της αξιακής χρήσης του εμπορεύματος, της εργασιακής δύναμης). Η σκοπιά του εργάτη, αντίστοιχα, εφορμώντας από το δικαίωμα του πωλητή, θα απαιτήσει την πλήρη καταβολή της ανταλλακτικής αξίας που εκποίησε στοχεύοντας εκ πρώτης όψεως στην μείωση της εργάσιμης ημέρας (τον μισθό του). Είναι γνωστό ότι ο νόμος της ανταλλακτικής αξίας επικυρώνει πως η αξία χρήσης ανήκει στον αγοραστή του εμπορεύματος και η ανταλλακτική αξία στον πωλητή. Διαφαίνεται όμως

⁴³ Λαβράνου, Α., «Υπεραξία, Αλληλεγγύη και κρίση στο Κεφάλαιο», Σεμινάριο Ψυχοπαίδης, 01-03-2018.

ένα κριτήριο δικαιοσύνης και η αναφορά σε μια έννοια του δικαίου, την οποία επικαλείται η σκοπιά της εργασίας θίγοντας το ζήτημα της δίκαιης ανταλλαγής.⁴⁴ Πρόκειται για την έκδηλη ασυμφωνία ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία της εργασιακής, που αντικατοπτρίζεται στην καταβολή του ημερομισθίου και της αξίας της εργασίας η οποία υπολογίζεται - όπως σε κάθε εμπόρευμα - με τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή του (στη συγκεκριμένη περίπτωση, την αναπαραγωγή της εργασίας). Ο περιορισμός της εργάσιμης ημέρας αξιώνει ένα αίτημα δικαίου, διότι ο εργάτης αντιλαμβάνεται την κλοπή που υφίσταται από την υπερκατανάλωση της δύναμής του, αφού η εξάντλησή του θα μειώσει το χρόνο ζωής του χωρίς να αυξήσει το ημερομίσθιό του αντίστοιχα.⁴⁵ Σε αυτό το σημείο, το μαρξικό κείμενο υπογραμμίζει την υιοθέτηση ενός ορθολογικού και ψυχρού επιχειρήματος από την πλευρά της εργασίας, που συνάδει περισσότερο με την καπιταλιστική σκοπιά. Τα δύο αιτήματα βρίσκονται αντιμέτωπα: η απόλυτη κατανάλωση της εργασιακής δύναμης και η απόλυτη καταβολή της αξίας της. Σε επίπεδο παραγωγικότητας, η καταβολή του πλήρους ποσού στον εργάτη θα σήμαινε την μείωση της υπεραξίας, άρα και του κέρδους της καπιταλιστικής τάξης.⁴⁶ Επίσης, θα συνηγορούσε στο γεγονός πως η ζωή του εργάτη θα μειωνόταν στο 1/3. Η εργασιακή δύναμη θα ανταλλάσσονταν με την ίδια τη ζωή του φορέα της, με άλλα λόγια, θα σήμαινε την πώληση του ίδιου του υποκειμένου και άρα την απώλεια κάθε ελευθερίας. (« η εργασιακή δύναμη ως εμπόρευμα»).⁴⁷

Ζωτικής σημασίας, λοιπόν, καθίσταται η διάκριση μεταξύ εργασιακής δύναμης και του φορέα της, διότι η εμπορευματοποίηση της πρώτης δεν συνεπάγεται την εμπορευματοποίηση του δεύτερου. Συνεπώς, τα όρια της εργάσιμης ημέρας είναι το κύριο διακύβευμα τόσο του εργατικού πληθυσμού, όσο και της καπιταλιστικής τάξης, θα σημειώσει και αργότερα ο Μαρξ.⁴⁸ Η μείωση χρόνου ζωής του εργάτη είναι μείζονος σημασίας διακύβευμα, αφού κάτι τέτοιο απειλεί συνολικά την κοινωνία και την κοινωνική της αναπαραγωγή. Η εργασιακή νομοθεσία για την οριοθέτηση της εργάσιμης ημέρας αναδείχθηκε ως πολιτική λύση σε επίπεδο παραγωγικής διαδικασίας.

Η εργαλειακή ορθολογικότητα που υιοθετεί η σκοπιά του εργάτη για την θέσπιση της εργασιακής νομοθεσίας δεσμεύεται από έναν απόλυτο σκοπό, την διαφύλαξη της ίδιας της ζωής. Αντίθετα, η αποβλεπτική σκοπιά του κεφαλαίου δεν τοποθετεί όρια στην εργαλειοποίηση της εργασιακής δύναμης, αφού ο σκοπός της είναι η παραγωγή υπεραξίας. Ο

⁴⁴ Βλ. ό.π.

⁴⁵ Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ 203.

⁴⁶ Λαβράνου, Α., «Υπεραξία, Αλληλεγγύη και κρίση στο Κεφάλαιο», Σεμινάριο Ψυχοπαίδης, 01-03-2018.

⁴⁷ Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 202.

⁴⁸ Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ.235.

περιορισμός της εργασιακής δύναμης συνιστά όρο για να πετύχει τον δικό της σκοπό, την αναπαραγωγή της ζωής.

Η 8^η ενότητα για τα όρια της εργάσιμης ημέρα, αποτελεί για το μαρξικό κείμενο μια καταγραφή της διαλεκτικής σχέσης εργασίας-κεφαλαίου αλλά και τις πολιτικές μορφές οργάνωσης της εργασίας, όπως και τις πρώτες μορφές της αλληλεγγύης. Ο Μαρξ προβάλλει το αίτημα της εργατικής τάξης, η οποία πρέπει να συνασπιστεί και να διεκδικήσει έναν εργασιακό νόμο, όχι για την αδικία που υφίσταντο μισθολογικά, αλλά για το πρωτεύον δικαίωμα της ζωής και της ελευθερίας.⁴⁹ Οφείλουν να μην παραχωρήσουν οι ίδιοι εθελούσια την ζωή τους ως εμπόρευμα στο θάνατο και την σκλαβιά. Αυτή είναι και η συζήτηση που ακολούθησε με την κατάργηση της παιδικής εργασίας, την προστασία των γυναικών, τη νομιμοποίηση των διαλειμμάτων, όσο και τον περιορισμό της ημέρας στο 12ωρο.⁵⁰ Οι εργατικές διεκδικήσεις καταλήγουν σε πολιτικές μορφές αλληλεγγύης, ύστερα από την απειλή που παράγεται από το κεφάλαιο, ενώ σχηματοποιείται και μορφοποιείται από την λογική του. Μια τέτοια πολιτική μορφή της αλληλεγγύης δεν επιλύει το πρόβλημα που προκύπτει από τον αξιακό νόμο και την ασάφειά του, σχετικά με την καταβολή του μισθού και την κατανάλωση της εργασιακής δύναμης. Στοχεύει, απλώς, στην διασφάλιση του ελάχιστου ορίου της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Οι μορφές συνεργασίας που σκιαγραφούνται και θα μπορούσαν «εν δυνάμει» να αποτελέσουν το υπόβαθρο της κοινωνικής αλληλεγγύης συνυφασμένης με την χειραφέτηση, παράγονται από την ίδια την λογική του κεφαλαίου. Η τελευταία στέκεται ανάχωμα, ματαιώνοντας τον μετασχηματισμό της εργασίας σε αυτόνομη συνεργασία και αλληλεγγύη με χειραφετητική διάσταση.⁵¹ Η υπεραξία δηλαδή, ο σκοπός του κεφαλαίου ματαιώνει την συνθήκη της συνεργασίας, την οποία σε πρώτο επίπεδο αξιοποιεί.

Σε επίπεδο παραγωγικής διαδικασίας, ωστόσο, η εργασία είναι ο μόνος δημιουργός της αξίας. Λαμβάνοντας υπόψιν ότι ο εργάτης παράγει τόσο το αναγκαίο προϊόν όσο και το υπερπροϊόν, τόσο του μισθού όσο και της υπεραξίας. Όπως έχει αναπτύξει ο Μαρξ στα χειρόγραφα και στο Κεφάλαιο, το προϊόν έχει αποσχιστεί από τον εργάτη, και ο δημιουργός βιώνει ως ξένο το προϊόν που ο ίδιος παράγει. Ο δημιουργός αντιλαμβάνεται το προϊόν ως μια εχθρική δύναμη στην οποία αδυνατεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του. Τον καταδυναστεύει και κυριαρχεί πάνω του, αποστερώντας του την δυνατότητα να απολαύσει μέρος του εαυτού του πάνω στο προϊόν, και ματαιώνοντας την ίδια του την

⁴⁹ Αγγελίδης, Μ., «Συνεργασία και Κοινωνική Χειραφέτηση», Αξιολογικά, Ανοιξη 2016. τχ. 30, σ.189.

⁵⁰ Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ 248-255.

⁵¹ Αγγελίδης, Μ., «Συνεργασία και Κοινωνική Χειραφέτηση», Αξιολογικά, Ανοιξη 2016. τχ. 30, σ.191.

ύπαρξη.⁵² (Οι προβληματικές αυτές έχουν αναπτυχθεί και απασχολήσει μεγάλο μέρος της μαρξικής φιλοσοφίας, ως θεματικές της αποξένωσης, της αλλοτρίωσης, της πραγματοποίησης και του φετιχιστικού χαρακτήρα του εμπορεύματος.) Σε αυτή την ακολουθία σκέψεων, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας εμφανίζεται στους εργάτες ως μια σχέση μεταξύ πραγμάτων η οποία δεν ελέγχεται από εκείνους. Με άλλα λόγια, δίνεται έμφαση στην εμπράγματα μορφή των κοινωνικών σχέσεων και την απουσία συνείδησης του υποκειμένου επί αυτής της διαδικασίας.

Το ζήτημα της δικαιοσύνης, εδώ, αποκτά μια άλλη ανάγνωση. Ο δημιουργός ενός αντικειμένου έχει αναφαίρετο, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, φυσικό δικαίωμα στο ίδιο το αντικείμενο. Λόγω όμως της αντιστροφής που υπόκειται ο χαρακτήρας της εργασίας από την αλλοτρίωση της παραγωγικής διαδικασίας, το υποκείμενο της παραγωγής εν τέλει έχει χαθεί. Υπό την κεφαλαιακή συνθήκη, το υποκείμενο της παραγωγικής διαδικασίας έχει χάσει το θεμελιακό χαρακτηριστικό του (την δύναμη του πλούτου του), με ποιο τρόπο δύναται να συγκροτηθεί ύστερα ως τέτοιο; Γεννάται σε αυτό το σημείο για την μαρξική κριτική ένα αντινομικό ζήτημα, αφού το υποκείμενο που οφείλει να συγκροτήσει τη δυνατότητα της χειραφετητικής του επανασυγκρότησης, την ίδια στιγμή, με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ματαιώνεται το ίδιο.⁵³ Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς πως ίσως απώλειες των χειραφετητικών δυνατοτήτων έχουν σήμερα χαθεί λόγω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων ;

Με τυπικούς όρους θα ισχυριζόμασταν πως μια καπιταλιστική επιχείρηση γίνεται αντιληπτή ως μάζα αξίας και η υλική παραγωγή θεμέλιο της εσωτερικής του ουσίας. Αν, όμως, το κεφάλαιο έχει βλέψεις να είναι παραγωγικό, οφείλει να συγκροτήσει εσωτερικές διαβαθμίσεις.⁵⁴

Αν το εργοστάσιο είναι «το σώμα του κεφαλαίου», η «ψυχή» του είναι η διαδικασία της ζωντανής εργασίας, όπως την ιδιοποιείται το κεφάλαιο ως διαδικασία αξιοποίησης. Με δυο λόγια, το κεφάλαιο είναι μια σχέση παραγωγής. Ωστόσο, το κεφάλαιο παρουσιάζεται ως η κύρια κινητήρια δύναμη της οικονομίας. Εδώ, ίσως, εντοπίζεται μια ουσιώδης αντιστροφή αξία σημασίας και για την εξέλιξη της συνεργασίας εντός του καπιταλισμού, την οποία οφείλουμε να θεματοποιήσουμε πιο επισταμένα.

Όπως αναφερθήκαμε και πρωτίτερα στην σχέση καπιταλιστή - εργάτη, να σημειώσουμε ότι το κεφάλαιο νόμιμα εκμεταλλεύεται τον κάθε εργάτη μεμονωμένα και η υπερεργασία

⁵² Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 251.

⁵³ Λαβράνου, Α., «Υπεραξία, Αλληλεγγύη και Κρίση στο Κεφάλαιο, Σεμινάριο», Ψυχοπαίδης, 01-03-2018.

⁵⁴ Μαρξ, Κ., *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, σ. 34.

αντίστοιχα απαλλοτριώνεται ατομικά.⁵⁵ Η εργασιακή διαδικασία υποτάσσεται στη διαδικασία αξιοποίησης και η εργασία που παράγει την αξία γίνεται αντικείμενο «δίκαιης» εκμετάλλευσης.⁵⁶ Η ζωντανή εργασία έχοντας υπαχθεί στην αξιακή μορφή, μεταφράζει τον καθολικό της χαρακτήρα ως αφαίρεση του εαυτού της. Δηλαδή, συντελείται εδώ μια αντιστροφή υποκειμένου - αντικείμενου, στο πλαίσιο της μορφής του κεφαλαίου, με σκοπό το «βαπτιζόμενο» αξιακό προϊόν να φαίνεται ως δημιουργός της αξίας, και αυτό που πραγματικά δημιούργησε την αξία να εμφανίζεται ως ο (αντιδραστικός) φορέας του κεφαλαίου. Έτσι, προκύπτει και η περίφημη φράση του Μαρξ «το κεφάλαιο δημιουργεί κεφάλαιο».⁵⁷

Το κεφάλαιο ενσαρκωμένο στις μηχανές και τα μέσα παραγωγής του (αυτό που θα λέγαμε «σώμα» του καπιταλιστή) εκμεταλλεύεται κάθε εργάτη σαν μηχανή εργασιακής δύναμης. Το εργοστάσιο ενσωματώνει μια πρόθεση ξένη προς τους εργάτες και τους συνδέει εξωτερικά έτσι ώστε να απαρτίσουν έναν συλλογικό εργαζόμενο τον οποίο δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν.⁵⁸ Στην πραγματικότητα οι εργάτες υπάγονται στο κεφάλαιο συλλογικά καθώς αυτό επιβάλλει υλικά σχήματα συνεργασίας, καταμερισμού εργασίας και εκμηχάνισης. Εκτός του ότι οι παραγωγοί είναι η υπάρχουσα εκμεταλλευτική πηγή υπερεργασίας, αλλοτριώνονται από τον καθολικό τους χαρακτήρα ως «κοινωνικοί παραγωγοί», αφού η εργασιακή διαδικασία μετασχηματίζεται από διαδικασία ελεύθερων συνεταιρισμένων παραγωγών, σε υποταγμένη και κατεξουσιαζόμενη διαδικασία υπό την εποπτεία του εργοστασίου. Η ζωντανή εργασία εκφράζει την ατομικότητά της μόνον όταν οι αντίστοιχοι εργαζόμενοι είναι ενωμένοι σε μια καθολική επιχείρηση, με αποτέλεσμα η κατηγορία της «κοινωνικής εργασίας» να τίθεται δι' εαυτήν.⁵⁹ Ο καθολικός προσδιορισμός υπό μια έννοια θα πρέπει να είναι παρών σε κάθε πλαίσιο, όμως η ηγεμονία του κεφαλαίου τον επαναπροσδιορίζει ως αποξενωμένη καθολικότητα σε αντιδιαστολή με τους ατομικούς και συγκεκριμένους εργάτες.⁶⁰

Για την μαρξική θεωρία στη συγκρότηση της μετακαπιταλιστικής κοινωνίας, το συνεργατικό εργοστάσιο, όπως σημειώνεται, θα επέλθει αφού υπερβούν οι εργάτες το στάδιο όπου θα αξιοποιούν τα μέσα παραγωγής για την αξιοποίηση της δικής του εργασίας. Έπειτα,

⁵⁵ Λαπατσιώρας, Σπ., «Απλή αξιακή μορφή, εμπόρευμα και χρήμα Μια ανάγνωση του πρώτου τμήματος του Κεφαλαίου», Θέσεις, Τεύχος 95, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος ,2006.

⁵⁶ Λαβράνου, Α., Υπεραξία, Αλληλεγγύη και Κρίση στο Κεφάλαιο, Σεμινάριο Ψυχοπαίδης, 01-03-2018.

⁵⁷ Heinrich, Μ., Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 159.

⁵⁸ Βλ. ό.π. σ. 102.

⁵⁹ Βλ. ό.π. σ. 58.

⁶⁰ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 222-224.

θα αναπτύξουν «με φυσική αναγκαιότητα» έναν νέο τρόπο παραγωγής.⁶¹ Οι μετοχικές επιχειρήσεις και τα συνεταιριστικά εργοστάσια αποτελούν χαρακτηριστικές μεταβατικές μορφές για το πέρασμα από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στον συνεργατικό.⁶² Είναι βέβαιο για τον Μαρξ πως το πιστωτικό σύστημα είναι μια αυτοαναιρούμενη αντίφαση και το σημείο μετάβασης από την καπιταλιστική εργασία στην συνεταιρισμένη εργασία.⁶³ Την ίδια στιγμή που η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου «εξοντώνει» μικρότερους καπιταλιστές, αναπτύσσεται σε συγχρονία η συνεργατική μορφή της εργασίας. Η παγκόσμια αγορά θα αναδείξει τον κοινωνικό χαρακτήρα των μέσων παραγωγής και θα συνεπικουρήσει στην αποτίναξη του κεφαλαιοκρατικού περιβλήματος.⁶⁴

Συγκεκριμένη - Αφηρημένη εργασία

Για να αντιληφθούμε τι σημαίνει ο ειδικός κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας που παράγει εμπορεύματα, οφείλουμε αρχικά να εξετάσουμε την διάκριση μεταξύ αφηρημένης και συγκεκριμένης εργασίας, η οποία για τον Μαρξ καθίσταται θεμελιώδης.⁶⁵ Στον αντίποδα της αφηρημένης εργασίας εμφανίζεται η έννοια της συγκεκριμένης εργασίας. Ξεκινώντας αντίστροφα, θα επιχειρήσουμε να αποσαφηνίσουμε την έννοια του συγκεκριμένου που δεν αναφέρεται σε έναν χωρικό προσδιορισμό (πως εργάζεται δηλαδή κανείς σε ένα συγκεκριμένο εργοστάσιο) αλλά αφορά τον εσωτερικό σκοπό της εργασίας. Χρησιμοποιείται δηλαδή, για να προσδιορίσει την διαδικασία εκείνη, η οποία χρησιμοποιεί εκείνα τα μέσα ώστε να παραχθεί ένα χρήσιμο προϊόν, δηλαδή, είναι ο καθοριστικός παράγοντας της αξίας χρήσης ενός προϊόντος. Αν αφαιρεθεί η αξία χρήσης, συνεπώς και ο ποιοτικός χαρακτήρας της εργασίας, αφαιρούμε την ανθρώπινη εργασία εν γένει.⁶⁶ Τι είναι εν τέλει η αφηρημένη εργασία ;⁶⁷

Θα ήταν συνετό να κάνουμε ένα βήμα πίσω και να εξετάσουμε τη διάκριση μεταξύ ιδιωτικής και κοινωνικής εργασίας, πριν φτάσουμε στην αφηρημένη. Με τον όρο ιδιωτική εργασία, δεν αναφερόμαστε στην εργασία που επιτελεί ένας ιδιώτης, αλλά η εργασία η οποία

⁶¹ Μάρξ, Κ., Το Κεφάλαιο. Τόμος Τρίτος, μτφ. Μαυρομάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013, σ. 555.

⁶² Αγγελίδης, Μ., Κοινωνική Απορρύθμιση και Δημοκρατία, Εξάντας, 2000, σ. 127.

⁶³ Μάρξ, Κ., Το Κεφάλαιο, Τόμος ΙΙΙ, μτφ. Μαυρομάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013, σ.758.

⁶⁴ Μαρξ, Κ., Το Κεφάλαιο, τόμος Ι, 2016 , σ. 182.

⁶⁵ Heinrich, Μ., Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 57.

⁶⁶ Για τον διττό χαρακτήρα του εμπορεύματος Βλ. ό.π., σ. 48. Και για το «μυστικό» τυ φετιχισμού του εμπορεύματος και του χρήματος Βλ. στο ίδιο .ό.π., σ. 83.

⁶⁷ Λαπατσιώρας, Σπ., «Απλή αξιακή μορφή, εμπόρευμα και χρήμα Μια ανάγνωση του πρώτου τμήματος του Κεφαλαίου», Θέσεις, Τεύχος 95, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 2006.

αποτελεί ξεχωριστό και ανεξάρτητο τμήμα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Ως ένα αυτοτελές, δηλαδή, κι αυτόνομο εργασιακό τμήμα. Ο Μαρξ σημειώνει σχετικά «Σε κάθε εργοστάσιο η εργασία είναι συστηματικά καταμερισμένη, ο καταμερισμός αυτός όμως δεν πραγματοποιείται με το ότι οι εργάτες ανταλλάσσουν τα ατομικά προϊόντα τους. Μονάχα τα προϊόντα αυτοτελών και ανεξάρτητων της μίας από την άλλη ατομικών εργασιών αντιπαρά τίθενται το ένα στο άλλο ως εμπορεύματα».⁶⁸

Εν ολίγοις, αποτελούνε τμήματα μιας ευρύτερης παραγωγικής διαδικασίας, τα οποία εργάζονται βασισμένα στις τεχνικές απαιτήσεις ενός εμπορεύματος, ή αποτελούν ενδιάμεσα στάδια για το τελικό προϊόν που θα είναι χρήσιμο για τον άνθρωπο. Η ιδιωτική εργασία μπορεί να παράξει μια αξία χρήσης που θα μπορεί να ανταλλαχθεί, ενώ προϊόντα της συγκεκριμένης εργασίας δεν μπορούν να εισέλθουν άμεσα στην σφαίρα της ανταλλαγής.⁶⁹ Οι συγκεκριμένες εργασίες επιτυγχάνουν, όμως, να ανεξαρτητοποιηθούν από τον κοινωνικό καταμερισμό και να μετατραπούν σε ιδιωτικές εργασίες (όπως πιθανόν είναι και το αντίστροφο, κομμάτια του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας να «χάσουν» αυτήν τους την ιδιότητα και να γίνουν συγκεκριμένες εργασίες εντός μιας ιδιωτικής παραγωγικής διαδικασίας ενός εμπορεύματος).⁷⁰

Η ανταλλαγή αποτελεί τη σφαίρα που επιλύει το γρίφο γύρω από τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. Στην ανταλλαγή μπορεί να εκδηλωθεί η «εν δυνάμει» αξία χρήσης στην κοινωνική της διάσταση, δηλαδή, είτε ως εναρκτήριο πρώτη ύλη (διαφαίνεται η αξιακή ισχύς) για την παραγωγή άλλων προϊόντων (παραγωγική κατανάλωση), είτε να είναι τελικό προϊόν κατανάλωσης (ατομικής). Επικυρώνεται, πιο απλά, ο κοινωνικός χαρακτήρας της αξίας χρήσης και άρα της ιδιωτικά επιτελούμενης διαδικασίας εργασίας, η οποία σε πρώτη φάση την είχε παράξει.⁷¹ Για να επιστρέψουμε στο αρχικό ζήτημα της αφηρημένης εργασίας, έχοντας πλέον ξεδιπλώσει προαπαιτούμενες έννοιες, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως είναι η συνέπεια μια μορφοποιητικής διαδικασίας επί της συγκεκριμένης ιδιωτικής εργασίας.

Η αφηρημένη εργασία θα μπορούσε να θεαθεί ως διαμεσολαβητικό κριτήριο για να περάσει η ιδιωτική συγκεκριμένη εργασία σε κοινωνική, επειδή την ίδια την στιγμή παραγωγής του προϊόντος παράγεται και μια ποσότητα αξίας, η οποία ιδεατά ακόμη αντιστοιχεί σε μια ποσότητα χρήματος, κι ακριβώς λόγω αυτής της ιδεατής ανταλλαγής, η εργασία θεωρείται ως

⁶⁸ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 56.

⁶⁹ Rubin, I., «Αφηρημένη εργασία και αξία στο σύστημα του Μαρξ», *Θέσεις*, τχ 44, 1993.

⁷⁰ *ό.π.*

⁷¹ Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 62.

όμοια με μια άλλη εργασία. Παράγοντας ένα προϊόν, παράγεται χρήμα, και μέσω αυτού του σχήματος η εργασία εξισώνεται.⁷² Συνεπώς, η μορφή της αφηρημένης εργασίας είναι εκείνη η εργασία που παράγει ένα προϊόν (μια αξία) , το οποίο αποτιμάται σε χρήμα και έχει ως σκοπό να μετατραπεί σε τέτοιο με την πώλησή του, και εν τέλει, να αποφέρει κέρδος.⁷³

Ο Μαρξ, στο Κεφάλαιο, θα ισχυριστεί πως «ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας αντιπαραθέτει ανεξάρτητους μεταξύ τους παραγωγοί εμπορευμάτων που δεν αναγνωρίζουν καμία άλλη αυθεντία εκτός από τον συναγωνισμό, εκτός από τον εξαναγκασμό, που ασκεί πάνω τους η πίεση των αμοιβαίων του συμφερόντων»⁷⁴ και τότε πρέπει να επιτευχθεί ο μετασχηματισμός της συγκεκριμένης εργασίας που παράγει μια αξία χρήσης – ένα εμπόρευμα σε κοινωνική εργασία, δηλαδή σε μια καθολικά έγκυρη μορφή κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, ώστε οι εργασίες να εξισωθούν κι ο καθένας να δικαιούται την αγορά προϊόντων εργασίας άλλων. Αυτός ο μετασχηματισμός είναι μια διαδικασία αφαίρεσης από την οποία προκύπτει η αφηρημένη εργασία. Προϋποτίθεται ένας βαθμός αφαίρεσης, προκειμένου, να μετασχηματιστούν οι ιδιωτικές εργασίες σε τμήματα συνολικής κοινωνικής εργασίας και να αναγνωριστούν ως τέτοιες.

Να σημειωθεί μια παρατήρηση για τον τρόπο σχηματοποίησης των εννοιακών διπόλων, που ακολουθούν, αρχικά, μεταξύ συγκεκριμένης-αφηρημένης εργασίας διαπιστώνουμε πως ο πρώτος όρος αφορά κάθε παραγωγική διαδικασία, ενώ ο δεύτερος απευθύνεται στις λειτουργίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αξίζει επίσης, να συγκρατηθεί πως η συγκεκριμένη εργασία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μορφοποιεί την ιδιωτική εργασία, όπως και η αφηρημένη εργασία σχηματοποιεί, θα λέγαμε, την κοινωνική διάσταση της εργασίας.

Προκύπτει εδώ το ερώτημα γύρω από το υποκείμενο που συντελεί επί της αφαίρεσης του σκόπιμου χαρακτήρα της ιδιωτικής και συγκεκριμένης εργασίας, δηλαδή, δεν υπάρχει κάποια

⁷² Ο Μαρξ διακηρύττει στον αντίπαλον δέος, πως απαιτείται μια αναδιοργάνωση του ερμηνευτικού πλαισίου, αφού το αντικείμενο που τίθεται πλέον είναι ο ίδιος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Σημειώνει λοιπόν πως η αστική κοινωνία, δημιουργεί ένα ιδιαίτερο ισοδύναμο μέτρησης για όλες τις αξίες. Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, 2016, σ. 74-80.

⁷³ Ο Μαρξ θεματοποιεί την ελευθερία σποραδικά σε όλο το μήκος του έργου του, τόσο στο *Κεφάλαιο* όσο και στην *Κριτική τη Πολιτικής οικονομίας*. Επιχειρεί λοιπόν και στην έννοια της ελευθερίας μια διττή ανάγνωση. Από τη μία πλευρά, ως ελευθερία ορίζεται το ότι δεν προσδιορίζονται οι ίδιοι άμεσα ως μέσα παραγωγής, όπως συνέβαινε σε συνθήκες δουλείας. Από την άλλη πλευρά, οι εργάτες είναι ελεύθεροι γιατί δεν τους ανήκουν τα μέσα παραγωγής, βρίσκονται σε αποστέρηση από αυτά. Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, 2016 , σ.158-160. Η ελευθερία προσιδιάζει στην καπιταλιστική μορφή εργασίας και μέσων παραγωγής. Βλ. πγια περισσότερα Μαρξ, Κ., *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, σ. 220. Επίσης για την ταξική σύνθεση και τον διττά ελεύθερο εργάτη Βλ. Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 102.

⁷⁴ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, 2016 , σ. 372.

συστηματική περιγραφή γύρω από την αφηρημένη εργασία. Ίσως είναι ένας κενός όρος μέχρι στιγμής, χωρίς μορφή (καθαρή δαπάνη ενέργειας χωρίς πρώτη ύλη, ειδικά μέσα επεξεργασίας/τεχνική οργάνωση και σκοπό.). Αυτό σημαίνει για την αξία πως λειτουργεί οργανωτικά τόσο για την εργασία όσο και για τα εμπορεύματα. Η αξία μορφοποιεί τα εμπορεύματα ώστε να αποκτήσουν την ταυτότητά τους. Θα μπορούσαμε, ίσως με κάποια υπερβολή, να ισχυριστούμε, πως αντί η αξία να αποτελεί στοιχείο τους είναι τα ίδια τα εμπορεύματα, τελικά, στοιχείο της αξίας.⁷⁵

Ολόκληρο το Κεφάλαιο υπόκειται σε μια διαδικασία αφαίρεσης. Εξαιτίας αυτής της αφαίρεσης, δηλαδή της επαναδιατύπωσης και επαναθεμελίωσης του ιδιαίτερου χαρακτήρα της εργασίας, η αξία, αν και εμφανίζεται στην ανταλλαγή - εν κατακλείδι - επεμβαίνει και στην διαδικασία παραγωγής. Η αφαίρεση συμβαίνει πριν την παραγωγική διαδικασία αλλά και μετά, αφού η ίδια η διαδικασία παραγωγής πρέπει να παράγει αξία για να παράγει αξίες.⁷⁶ Η εργασία, συνεπώς, πρέπει να έχει διπλή ταυτότητα, να αποτελεί ταυτόχρονα και διαδικασία αξιοποίησης αλλά και παραγωγής αξιών.⁷⁷

Συνοψίζοντας, κατά κάποιο τρόπο, κάποιες προϋποθέσεις για την ανταλλαγή, θα λέγαμε αρχικά ότι οι συνθήκες στις οποίες ανταλλάσσονται τα προϊόντα, καθιστούν τον κάθε παραγωγό αυτόνομο και ανεξάρτητο σε σχέση με τους άλλους.⁷⁸ Η αυτονομία προσδιορίζεται ως προς το γεγονός πως ο ίδιος ο παραγωγός επιλέγει τι θα παράσχει, την ποσότητα και τον τρόπο, καθώς επίσης και το γεγονός πως τα προϊόντα παράγονται ως αξίες χρήσης για τους άλλους. Είναι οι κρίκοι μιας αλυσίδας στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, αλληλοεξαρτώμενοι.⁷⁹ Το προϊόν της ανταλλαγής αποκτά μια ισχύ μέσα σε αυτή την σφαίρα, μόνο εφόσον είναι αναγκαίο για τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Η έκταση αυτής της ισχύος, όπως έχει προαναφερθεί, καθορίζεται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο που έχει δαπανηθεί για την παραγωγή του.⁸⁰ Ο παραγωγός με τη σειρά του απαιτεί μια ποσότητα επί των υπόλοιπων εμπορευμάτων, αφού γνωρίζει πως μέσω της χρηματικής

⁷⁵ Υπάρχει εδώ η δυνατότητα να παρουσιαστεί η αξία, ως προέχων συμβολικό σημείο για την οργάνωση μιας δομής. Ωστόσο, αυτό το ζήτημα δεν αποτελεί προβληματική της παρούσας εργασίας.

⁷⁶ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 161-163.

⁷⁷ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 153-154.

⁷⁸ Λαπατσιώρας, Σπ., «Απλή αξιακή μορφή, εμπόρευμα και χρήμα Μια ανάγνωση του πρώτου τμήματος του Κεφαλαίου», *Θέσεις*, Τεύχος 95, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 2006.

⁷⁹ Ο εργάτης αντιμετωπίζει το προϊόν, ως μια εντολή εξωτερική, σε μια ορισμένη ποσότητα όλων των μορφών της κοινωνικής εργασίας. Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, Τόμος ΙΙ, μτφ. Μαυρομάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013, σ. 225 Βλ. και σ. 239

⁸⁰ Ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας της παραγωγής επιβάλλεται με βία ως ρυθμιστικός φυσικός καθορισμός στην ανταλλακτική σχέση των προϊόντων. Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 82.

έκφρασης τους τα εμπορεύματα αποκτούν μορφικά - πριν ήδη από την έκθεσή τους στην σφαίρα της ανταλλαγή - το ισοδύναμο της αξίας τους.⁸¹ Η αξία, λοιπόν, φέρει εσωτερικούς καθορισμούς, οι οποίοι επιδρούν στην εξωτερική μορφή της, και μη μπορώντας να εκφραστούν διαφορετικά αλλά μόνο μέσω αυτής να δραστηριοποιούνται, επηρεάζονται από εξωτερικούς μορφικούς επικαθορισμούς.⁸²

Ο ειδικός χαρακτήρας της εργασίας υπόκειται σε αφαίρεση μέσω της χρηματικής σχέσης/της εμπράγματης έκφρασης. Κάθε εμπόρευμα υπολογίζει την αξία του σε ανταλλακτική αξία, αλλιώς χρήμα, και μετατρέπεται αρχικά φαντασιακά/νοητικά ή πραγματικά σε ένα άλλο σώμα. Σε ένα κοινωνικά αναγνωρισμένο σώμα που αποτελεί ισοδύναμο και αναγνωρίζεται ως εντολή προς άλλες αξίες χρήσης.⁸³ Αποκτά την κοινωνική εγκυρότητα, πως ως αξία, μπορεί να δρα με τη μορφή του χρήματος. Η ποσότητα χρήματος ανταποκρίνεται σε μια ποσότητα εργασίας ισοδύναμης με άλλες.⁸⁴ Η αφαίρεση πραγματοποιείται διαρκώς μέσω της αξιακής έκφρασης των εμπορευμάτων (ακόμη και πριν δημιουργηθούν) στο χρήμα.⁸⁵

⁸¹ Γράφει χαρακτηριστικά ο Μαρξ στις Βασικές Γραμμές της Πολιτικής Οικονομίας πως « το χρήμα είναι αρχικά ο αντιπρόσωπος όλων των αξιών, στην πράξη το πράγμα αντιστρέφεται, και όλα τα πραγματικά προϊόντα και εργασίες γίνονται αντιπρόσωποι του χρήματος» ό.π., σ. 103-105.

⁸² Για την διάκριση εσωτερικού-εξωτερικού ο Αλτουσέρ υπογραμμίζει, «Η πραγματικότητα που μελετά ο Μαρξ δεν μπορεί πλέον να παρουσιάζεται ως μια πραγματικότητα σε δύο επίπεδα, το εσωτερικό και το εξωτερικό, όπου το εσωτερικό ταυτίζεται με την καθαρή ουσία και το εξωτερικό με το φαινόμενο, που τότε είναι καθαρά υποκειμενικό, ως επηρεασμένη “συνείδηση”, και τότε μη-καθαρό ως ξένο προς την ουσία ή μη-ουσιαστικό. Αν το “εσωτερικό” είναι η έννοια, το “εξωτερικό” δεν μπορεί να είναι παρά η εξειδίκευση της έννοιας, ακριβώς όπως τα αποτελέσματα της δομής του όλου δεν μπορούν παρά να είναι η ίδια η ύπαρξη της δομής» Βλ. συλλογικό έργο Althusser, L., Balibar, E., Establet, R., Macherey, P., Ranciere, J., Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο, μτφ. Δημούλης, Δ., Βαλλιάνος, Χ., Παπαοικονόμου, Β., επιμ. Δημούλης, Δ., Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 445. Η παραπάνω θέση δίνει τροφή για μια πιο ενδελεχή εξέταση, την οποία δεν μας ενδιαφέρει να επεκτείνουμε στο παρόν κείμενο, απλώς να υπαινιχθούμε πως συντασσόμαστε με αυτές τις πρώτες κατευθύνσεις ερμηνείας του ζητήματος.

⁸³ Heinrich, M., Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 74.

⁸⁴ Για την πιο γενική και αφηρημένη μορφή με την οποία εκφράζεται η διαδικασία αφαίρεσης των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της εργασίας. Βλ. ό.π., σ. 112..

⁸⁵ Θα εκθέσουμε εδώ την θέση του Ρανσιέρ για το «υποκείμενο» που επιτελεί την αφαίρεση, συγκροτώντας το ως σύνολο μηχανισμών αναπαραγωγής της κοινωνικής μορφής. Το «υποκείμενο» λοιπόν που επιτελεί την αφαίρεση δεν έχει τη μορφή υποκειμένου. Το υποκείμενο στη μαρξική θεωρία αποτελεί παράσταση της κοινωνικής σχέσης, η οποία συντελείται σε ένα πράγμα, το οποίο της είναι αλλότριο και ξένο και προσδίδει σε αυτό έναν αισθητό χαρακτήρα. Βλ. για περισσότερα. Ranciere, J., κ., Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο, σ. 149.

Ενότητα 2: Υπεραξία και Εκμετάλλευση

Σε ολόκληρη την μαρξική πολιτική και οικονομική ανάλυση, το επίκεντρο εντοπίζεται στην μορφή προς τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής (την λεγόμενη τάξη των καπιταλιστών οι οποίοι υπεξαιρούν το πλεόνασμα της παραγωγής και δεν το αποδίδουν σε εκείνους που το παράγουν. Εν ολίγοις, το πλεόνασμα των εμπορευμάτων ενώ παράγεται από τους εργάτες ιδιοποιείται από τους καπιταλιστές.⁸⁶ Το καπιταλιστικό σύστημα διακρίνεται από προγενέστερα κοινωνικο-οικονομικά συστήματα, όχι για την απουσία βίαιων και εξαναγκαστικών μέσων, αλλά για την έμμεση μορφή τους εντός των οικονομικών αλληλοεξαρτώμενων σχέσεων.⁸⁷ Ο έμμεσος οικονομικός εξαναγκασμός αποτελεί μια από τις ιδιαιτερότητες του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και κυρίαρχο τρόπο κλοπής της υπεραξίας. Το κοινωνικό προϊόν (το σύνολο δηλαδή μισθών και κερδών) που παράγεται από τον εργατικό δυναμικό διαχωρίζεται, κι ένα τμήμα αυτού - με τη μορφή του μισθού - αποδίδεται στους παραγωγούς. Το υπόλοιπο εκχωρείται (ως κέρδος) στους καπιταλιστές. Εφόσον τα μέσα παραγωγής ανήκουν στο κεφάλαιο, τα οποία δεν περνούν στην κατοχή των εργατών (και γι' αυτόν τον λόγο το σύνολο του παραγόμενου κοινωνικού προϊόντος ανήκει στους πρώτους), επιστρέφουν ένα μόνο μέρος ως μισθό, την αγορά δηλαδή της εργασιακής δύναμης.⁸⁸ Ο Μαρξ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο πλεόνασμα που αναφέρθηκε και το οποίο ονοματίζει, υπεραξία.

Να αποσαφηνιστεί, πώς στην παρούσα ενότητα θα γίνει μια προσπάθεια έκθεσης των βασικών επιχειρημάτων που αναπτύσσονται κυρίως στο πρώτο μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* και στο Grundrisse, χωρίς την κριτική ανασυγκρότηση της μαρξικής θεωρίας.

Στο πρώτο τμήμα του *Κεφαλαίου* κάνουν την εμφάνισή τους οι έννοιες : αξία, εμπόρευμα, χρήμα, αφηρημένη και συγκεκριμένη εργασία κλπ. Η σειρά εισαγωγής, κάθε άλλο παρά τυχαία δεν μπορεί να θεωρηθεί. Τοποθετείται με συνέπεια και αποτελεί έναν δείκτη για την σταδιακή τους εννοιολογική και σχεσιακή διάρθρωση. Υπάρχει μια συστηματική λογική γύρω από το ξεδίπλωμα (διάταξη) των εννοιών.⁸⁹

Ο Μαρξ θα επιχειρήσει ιδιοποιούμενος τις ήδη υπάρχουσες έννοιες της πολιτικής οικονομίας μια επανοργάνωση των λογικών της επιχειρημάτων και των θεμελιακών της

⁸⁶ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 467-469

⁸⁷ Μαρξ, Κ., Grundrisse. *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος ΙΙ, σ. 377-378.

⁸⁸ Βλ. ό.π., σ. 274.

αξιομάτων, ώστε να καθορίσει το αντικείμενο. Δίνει την πρωτοκαθεδρία στο εννοιολογικό οπλοστάσιο της κλασσικής πολιτικής οικονομίας, εμβαθύνοντας στα εργαλεία με τα οποία επεξεργάζονται το αντικείμενο της παρατήρησης και εν τέλει στο ίδιο το αντικείμενο, την μορφή της ύλης.

Η ανταλλακτική αξία στην μαρξική ανάλυση εμφανίζει δύο διαστάσεις. Στην εργασιακή διάσταση, «τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται σύμφωνα με την εργασία που απαιτήθηκε για να παραχθούν»,⁹⁰ συνεπώς οι όροι της ανταλλαγής επηρεάζονται από την δαπανώμενη εργασία. Η δεύτερη διάσταση αφορά την ποσότητα των εμπορευμάτων και τις αναλογίες που εμφανίζονται στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Χαρακτηριστικά, θα σημειώσει ο Μαρξ, «στην ανταλλαγή εξισώνονται διαφορετικές ποσότητες εμπορευμάτων».⁹¹ Το εμπόρευμα Α έχει μια ανταλλακτική αξία που ισούται με την ποσότητα του εμπορεύματος Β. Η θέση αυτή εμφανίζεται ως κληρονομιά από την ρικαρντιανή ανάλυση, η οποία ισχυρίζεται πως η ποσοτική διάσταση ακολουθεί ως δευτερεύουσα εκδήλωση της ανταλλακτικής αξίας, με την εργασία να αναδεικνύεται ως επικρατούσα πτυχή. Ο Μπαίηλη από την άλλη πλευρά, θα εκφραστεί αρνητικά για την εργασιακή επένδυση της ανταλλακτικής αξίας, επικρίνοντάς την ως ψευδή αναπαράσταση της ποσότητας.⁹² Στην μαρξική οπτική οι δύο θέσεις δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες, διότι, από τη μια, η εργασιακή διάσταση είναι το θεμέλιο για την πολιτική και οικονομική ανάλυση, και από την άλλη, η ποσοτική διάσταση είναι η εμπειρική εικόνα του φαινομένου, αφού ανταλλάσσονται ποσότητες εμπορευμάτων και όχι εργασίες.⁹³ Επιπροσθέτως, η πρώτη πρόταση μας οδηγεί να βλέπουμε τη δεύτερη ως επιφανινόμιο, να αρνηθούμε την αυτοτέλεια της μορφής, ενώ η δεύτερη οδηγεί στην απόρριψη της πρώτης ως μιας μεταφυσικής υπόθεσης που δεν έχει εμπειρική υπόσταση.⁹⁴

⁹⁰ Μαρξ, Κ., *Θεωρίες Υπεραξίας*, τόμος II, μτφ Μαυροματάς Παναγιώτης, Σύγχρονη Εποχή, 2008, σ. 191-192

⁹¹ Βλ. ό.π., σ. 193.

⁹² Η σκέψη των Ρικάρντο και Μπαίηλη είναι κομβικής σημασίας και καταλυτική για τις θέσεις του Μαρξ, κατά την οργάνωση των πρώτων ενοτήτων του *Κεφαλαίου*.

⁹³ Τα εμπορεύματα εισέρχονται στην ανταλλακτική διαδικασία εν πρώτοις ανεπίχρως και αζαχάρωτα, όπως έχουν γεννηθεί. Η ανταλλακτική διαδικασία παράγει έναν αναδιπλασιασμό του εμπορεύματος σε εμπόρευμα και σε χρήμα, μια εξωτερική αντίθεση στην οποία [αυτά] παρασταίνουν την εμμενή αντίθεσή τους μεταξύ χρηστικής αξίας και αξίας. Στην αντίθεση αυτή τα εμπορεύματα αντιπαρατίθενται ως χρηστικές αξίες στο χρήμα ως ανταλλακτική αξία. Από την άλλη μεριά, και οι δύο πλευρές της αντίθεσης είναι εμπορεύματα, δηλαδή ενότητες χρηστικής αξίας και αξίας. Αλλά αυτή η ενότητα διαφορών παρασταίνεται αντεστραμμένη σε καθέναν από τους δύο πόλους, και με αυτόν τον τρόπο παρασταίνει ταυτόχρονα την αμοιβαία τους σχέση. Το εμπόρευμα είναι πραγματικά χρηστική αξία, ενώ η αξιακή οντότητά του εμφανίζεται μόνο ιδεατά στην τιμή, η οποία το αναφέρει στον αντιπαρατιθέμενο χρυσό ως την πραγματική αξιακή μορφή του. Αντιστρόφως, το υλικό του χρυσού ισχύει μόνο ως υλοποίηση της αξίας, ως χρήμα. Συνεπώς είναι πραγματικά ανταλλακτική αξία. Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, 2016, σ. 82.

⁹⁴ Η κριτική του Μαρξ εστιάζει στην αδυναμία του Ρικάρντο να συλλάβει την μορφή της εργασίας, που παράγει την ανταλλακτική αξία. Σημειώνει «Η μέθοδος του Ρικάρντο συνίσταται λοιπόν σε τούτο: Ξεκινάει από τον

Οφείλουμε να μην παραβλέπουμε το γεγονός πως τα εμπορεύματα είναι προϊόντα εργασίας, αλλά την ανταλλακτική τους αξία και ισχύ, την καθορίζει η εργασία που έχει ξοδευτεί, δηλαδή ότι τα προϊόντα ανταλλάσσονται έναντι ορισμένης ποσότητας διαφορετικών προϊόντων.⁹⁵ Για τον στοχαστή που εξετάζουμε, η πολιτική οικονομία μέχρι εκείνη τη στιγμή, έχει αποτύχει να «δει» τις παραπάνω προκείμενες σε μια ενότητα. Η διάταξη του *Κεφαλαίου* και του μαρξικού εννοιολογικού πλέγματος, θα καταδείξει πως η αντινομία στην οποία έχει επέλθει η παραδοσιακή πολιτική οικονομία δεν είναι «πραγματική», αλλά παρουσιάζεται μόνο ως τέτοια εφόσον δεν έχει τοποθετεί ορθά.

Η μαρξική σκοπιά θα εισαγάγει τις έννοιες αξία και αφηρημένη εργασία, επιχειρώντας μέσω της διάκρισης αφηρημένης και συγκεκριμένης εργασίας (και ιδιωτικής / κοινωνικής) μια διαφορετική ανάγνωση στη σχέση εργασίας-ποσότητας.⁹⁶ Η αξία πηγάζει από την κοινωνική/ αφηρημένη εργασία, γεγονός που διαφοροποιεί την έννοια της εργασίας και αποδεικνύει την ενότητα μεταξύ εργασίας-εμπορεύματος. Αφού προηγήθηκε η επανεξέταση και επαναθεμελίωση της εργασίας, ακολουθεί η έννοια της ποσότητας, η οποία σχετίζεται άμεσα με τη σχέση εμπορεύματος και χρήματος, αποτελώντας απαραίτητη προϋπόθεση για να φτάσουμε στη σχέση εργασίας-εμπορεύματος, ως παράγωγο των παραπάνω. Η σχέση εμπορεύματος και χρήματος (με τη μορφή πλούτου) αποτελεί διακύβευμα (και αντινομία!) για την κλασσική πολιτική οικονομία.

Οι δύο διαδικασίες, σαν σε παράλληλες τροχιές, λειτουργούν η μια ελεγκτικά για την άλλη, πράγμα το οποίο ξεδιπλώνεται στα πρώτα μέρη του *Κεφαλαίου*. Ο Ρικάρντο, από τη μία, τοποθετεί στα θεμέλια του εμπορεύματος και της ανταλλακτικής αξίας,⁹⁷ την εργασία, ενώ ο Μπαίηλη βάζει στο επίκεντρο την ποσοτική διάσταση για να ασκήσει κριτική στην ρικαρντιανή λογική.⁹⁸

Η μαρξική κριτική εκκινεί από το επίπεδο των φαινομένων και την ανταλλαγή ποσοτήτων μεταξύ εμπορευμάτων, για να καταλήξει στο επίπεδο της «ουσίας». Η πράξη της ανταλλαγής υποκαθορίζεται από την αφηρημένη κοινωνικά εργασία, η οποία υποστασιοποιείται στα

καθορισμό του μεγέθους της αξίας από το χρόνο εργασίας και εξετάζει στη συνέχεια, αν οι υπόλοιπες οικονομικές σχέσεις και κατηγορίες αντιφάσκουν με τον καθορισμό αυτό της αξίας ή κατά πόσο τον τροποποιούν». Για την μαρξική ανάγνωση της ρικαρντιανής Πολιτικής Οικονομίας, Βλ. *Θεωρίες για την Υπεραξία*, τόμος II, σ. 192.

⁹⁵ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, 2016, σ. 82-86.

⁹⁶ Λαπατσιώρας, Σπ., «Απλή αξιακή μορφή, εμπόρευμα και χρήμα Μια ανάγνωση του πρώτου τμήματος του *Κεφαλαίου*», *Θέσεις*, Τεύχος 95, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 2006.

⁹⁷ Βλ. ό.π.

⁹⁸ Βλ. ό.π. Λαπατσιώρας, «Απλή αξιακή μορφή, εμπόρευμα και χρήμα Μια ανάγνωση του πρώτου τμήματος του *Κεφαλαίου*», *Θέσεις*.

εμπορεύματα.⁹⁹ Αυτή η κριτική σκοπιά αφορά και τους δύο προαναφερθέντες (Μπαίηλη, Ρικάρντο), αφού από την μία απέναντι στον Μπαίηλη θα παρατάξει την ενότητα, δηλαδή την ανάγκη ενός κοινού μλετρου της αξίας (προϋποτίθεται δηλαδή μια συμμετρία/εξομείωση) για την ανταλλαγή, ενώ από την άλλη, απέναντι στον Ρικάρντο, θα επισημάνει την υποστασιοποιημένη αξία του εμπορεύματος μέσω της αφηρημένης εργασίας.¹⁰⁰ Θα γράψει ο Μαρξ, εισάγοντας την έννοια της αξίας κι υποστηρίζοντας την ρικαρντιανή λογική εξίσωση των εμπορευμάτων πώς «η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται πριν απ' όλα σαν η ποσοτική σχέση».¹⁰¹ Από τη σκοπιά της εργασίας αυτό συνεπάγεται πρώτον, μια εξισωτική διάσταση της αξίας των εμπορευμάτων, και δεύτερον, το ότι δεν ανταλλάσσεται η συγκεκριμένη – ιδιωτική εργασία, αλλά η αφηρημένη. Εντούτοις, ασκεί ταυτόχρονα κριτική και στην ρικαρντιανή θεώρηση, αφού θεωρεί σε πρώτο χρόνο ότι η εξίσωση επιτυγχάνεται μέσω της αξιακής τους έκφρασης, κι ύστερα, πως υπόσταση και κατά συνέπεια μέτρο αυτής της αξίας είναι η αφηρημένη εργασία. Η έννοια της αξίας οφείλει να διαρθρωθεί σύμφωνα με το εξής δίπολο: από τη μια μεριά βρίσκεται η διάκριση μεταξύ υπόστασης και μέτρου της αξίας, και από την άλλη το μέγεθος και η μορφή της αξίας. Πρέπει να αποσαφηνιστεί, τί αφαιρείται και πώς, αλλά και ποιο είναι το υποκείμενο που προβαίνει σε αυτήν την αφαίρεση.

Θεωρία της υπεραξίας

Η θεωρία της υπεραξίας αποτελεί έναν από τους βασικούς ακρογωνιαίους λίθους της μαρξιστικής οικονομικής ανάλυσης. Η εξαγωγή υπεραξίας αποτελεί τον σκοπό και το βασικό κίνητρο λειτουργίας της καπιταλιστικής οικονομίας και συνδέεται άμεσα με την συσσώρευση και την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Ακολούθως ο Μαρξ μελέτησε τους τρόπους αύξησης της υπεραξίας. Συγκεκριμένα, όρισε δύο βασικούς τρόπους αύξησης της υπεραξίας: την απόλυτη και την σχετική υπεραξία.

Την υπεραξία που προέρχεται από την αύξηση της εργάσιμης ημέρας κατονομάζει ως «απόλυτη υπεραξία». Από την άλλη πλευρά, την υπεραξία που προέρχεται από την μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας και από την αντίστοιχη μεταβολή της διάρκειας των δύο τμημάτων που αποτελούν την εργάσιμη ημέρα, την κατονομάζει σχετική υπεραξία.¹⁰²

Η παραγωγή και η κλοπή της υπεραξίας διαπλέκεται άμεσα με όλους τους παράγοντες που καθορίζουν την δαπάνη της εργασιακής ικανότητας στην παραγωγική διαδικασία, καθώς και

⁹⁹ ό.π.

¹⁰⁰ ό.π.

¹⁰¹ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 48.

¹⁰² ό.π. σ. 467-469.

με την αμοιβή της στη διαδικασία διανομής εισοδήματος. Με άλλα λόγια, η υπεραξία αποτελεί την πιο συμπυκνωμένη μορφή της κεφαλαιακής σχέσης και των αντινομιών της. Η υπεραξία για τον καπιταλιστή είναι η αξιοποίηση του κεφαλαίου, ενώ για τον εργάτη η υπερεργασία του, αφού δεν εκπληρώνει τις βιοτικές του ανάγκες σε αυτές τις εργασιακές ¹⁰³. Η υπερεργασία εκδηλώνεται είτε ως σχετική είτε ως απόλυτη υπεραξία. Με την πρώτη της μορφή απευθύνεται στον εργατικό πληθυσμό, ενώ με την δεύτερη στο βιομηχανοποιημένο κεφάλαιο.¹⁰⁴

Για την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου απαιτείται η αύξηση της αντικειμενοποιημένης εργασίας και της παραγόμενης αξίας της. Στο εσωτερικό του κεφαλαίου συντελείται μια αντιστροφή ως αποτέλεσμα της καπιταλιστικής παραγωγής. Τα μέσα παραγωγής, αποτελώντας το σταθερό μέρος της διαδικασίας, υποκειμενοποιούνται και παράλληλα η εργασία αντικειμενοποιείται.¹⁰⁵ Προϋπόθεση της αντιστροφής συνιστά η συνένωση των εργατών στο χώρο του εργοστασίου, υπό τις οδηγίες και τις εντολές του καπιταλιστή που καρπώνεται την παραγόμενη υπεραξία.¹⁰⁶ Η στιγμή της βιομηχανίας περιγράφεται ως η πιο ολοκληρωμένη έκφραση της συνεργασίας και ως ιδανική συνθήκη συνδυασμού της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας.¹⁰⁷

Πιο αναλυτικά, στην σφαίρα της παραγωγής, η υπεξαίρεση της υπεραξίας συνδέεται με την διάρκεια, την ένταση της εργασίας και τα συναποτελούμενα τεχνικά μέσα παραγωγής (και της αλλαγής τους). Όσον αφορά την διανομή του εισοδήματος, η υπεραξία συνδέεται με την συσχέτιση μεταξύ της αξίας της εργασιακής δύναμης και της τιμής της. Ο μισθός για την μαρξική πολιτική οικονομία σχετίζεται με τον τρόπο παραγωγής των εμπορευμάτων που ο εργάτης αγοράζει για να καταναλώσει.¹⁰⁸ Όμως, αναλογικά με την τιμή και ο μισθός, κυμαίνεται ανάλογα με τα ιδιαίτερα δεδομένα της διαδικασίας διανομής του εισοδήματος, γύρω από την προσδιορίζουσα αξία του (την αξία της εργασιακής δύναμης).¹⁰⁹ Η μαρξική προσέγγιση δίνει τα ηνία στη σφαίρα της παραγωγής (την παραγωγή των αξιών), η οποία επικαθορίζει τη σφαίρα της διανομής του εισοδήματος. Τα εισοδήματα μπορούν να

¹⁰³ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 225.

¹⁰⁴ Λαπατσιώρας, Σπ., «Απλή αξιακή μορφή, εμπόρευμα και χρήμα Μια ανάγνωση του πρώτου τμήματος του Κεφαλαίου», *Θέσεις*, Τεύχος 95, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 2006.

¹⁰⁵ Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 113.

¹⁰⁶ Αγγελίδης, Μ., *Κοινωνική Απορρύθμιση και Δημοκρατία*, Εξάντας, 2000, σ. 190.

¹⁰⁷ Μάρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, Τόμος III, μτφ. Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013, σ. 595.

¹⁰⁸ ό.π. σ. 555.

¹⁰⁹ ό.π. σ. 554

διαθέτουν έναν βαθμό ελευθερίας όσον αφορά το τελικό μέγεθός τους και να κινούνται γύρω από μια κλίμακα προσδιοριστικών αξιών.¹¹⁰

Απόλυτη υπεραξία

Η διαδικασία υπεξαίρεσης της απόλυτης υπεραξίας εμφανίζεται συγκριτικά απλούστερη προς την σχετική υπεραξία. Σύμφωνα με τον Μαρξ, ως διαδικασία υπεξαίρεσης της απόλυτης υπεραξίας περιγράφεται η αύξηση της διάρκειας του εργάσιμου χρόνου (αυτού που αντιστοιχεί στην αξία της εργασιακής δύναμης).¹¹¹ Διαφορετικά, μπορεί να αυξηθεί και η διάρκεια του πληρωμένου εργάσιμου χρόνου, αλλά το ποσοστό αύξησής του να υπολείπεται αυτού του απλήρωτου εργάσιμου χρόνου.¹¹² Η δεύτερη συνθήκη είναι πιο πιθανό να υλοποιηθεί, εφόσον η αύξηση του συνολικού εργάσιμου χρόνου συνεπάγεται μεγαλύτερη φθορά της εργασιακής ικανότητας, άρα και μια αυξημένη αξία της εργασιακής δύναμης. Ο μισθός, αφού εκφράζει την αξία της εργασιακής δύναμης, είναι λογικό ότι θα αυξηθεί και τμήμα του πληρωμένου χρόνου εργασίας.

Σχετική υπεραξία

Στην δεύτερη εναλλακτική υπεξαίρεσης υπεραξίας, συναντάμε την μορφή της σχετικής υπεραξίας. Σχετικά με την απαλλοτρίωση της σχετικής υπεραξίας, ο Μαρξ θα επισημάνει πώς προκύπτει, αν αυξηθεί η αναλογία μεταξύ απλήρωτου και πληρωμένου εργάσιμου χρόνου χωρίς να υπάρξει αντίστοιχη αύξηση στην διάρκεια της εργάσιμης ημέρας.¹¹³ Ο πιο προφανής τρόπος επίτευξης της παραπάνω συνθήκης, η αλλαγή δηλαδή στη σχέση πληρωμένου-απλήρωτου χρόνου χωρίς τη μείωση της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας, είναι η μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης. Ο Μαρξ θα σημειώσει «η αξία της εργατικής δύναμης είναι η αξία των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για την συντήρηση του κατόχου της».¹¹⁴ Είναι γνωστό για την οικεία μαρξική θεωρία πως η αξία της εργασιακή δύναμης ισούται με τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή των όσων εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή του στις υφιστάμενες παραγωγικές διαδικασίες. Η αξία της εργασιακής δύναμης διαχωρίζεται σε δύο μέρη, το φυσικό τμήμα (που αφορά τις φυσικές

¹¹⁰ Η σχέση της σφαίρας της παραγωγής με της κυκλοφορίας και της διανομής, αναλύεται διεξοδικά από τους Fine. B., & Harris. L., *Ξαναδιαβάζοντας το «Κεφάλαιο»*, Gutenberg, Αθήνα, 1986.

¹¹¹ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 184.

¹¹² Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ

¹¹³ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 285.

¹¹⁴ ό.π., σ. 153.

ανάγκες) και το κοινωνικο-ιστορικό τμήμα, που αποδίδει την αλληλοδιαπλοκή μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.¹¹⁵ Να σημειωθεί πως ο μισθός αντανakλά την αξία της εργασιακής δύναμης σε χρήμα και, όπως όλες οι τιμές, διακυμαίνεται γύρω από την προσδιορίζουσα αξία του.¹¹⁶

Μια κοινή γραμμή επιχειρηματολογίας τόσο στην ρικαρδιανή όσο και στη μαρξική θεωρία, αποτελεί ο συσχετισμός της αξίας της εργασιακής δύναμης και της διαδικασίας παραγωγής των βασικών αγαθών σε μια νόρμα καταναλωτικών αναγκών. Το πρότυπο/νόρμα κατά τον Ricardo σχηματοποιείται κυρίως από φυσικές και τεχνικές συγκυρίες, ενώ αντίθετα κατά τον Μαρξ, συμπεριλαμβάνεται και ο παράγοντας των κοινωνικών συνθηκών. Ο μισθός (η ανταλλακτική αξία της εργασιακής δύναμης) και στις δύο προοπτικές επικαθορίζεται από την διαδικασία διανομής εισοδήματος.¹¹⁷

Κύριος στόχος του κεφαλαίου αποτελεί η μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης, σκοπός που εν τέλει, όπως αναλύεται και στην μαρξική πολιτική οικονομία, μπορεί να επιτευχθεί με δύο τρόπους. Η πρώτη εκδοχή αφορά τη σφαίρα της κυκλοφορίας και εμφανίζεται με τη μείωση του μισθού σε επίπεδα χαμηλότερα της αξίας της εργασιακής δύναμης, τόσο όμως ώστε να διασφαλίζεται η κοινωνική αναπαραγωγή.¹¹⁸ Μακροπρόθεσμα, εντούτοις, η προέκταση και στο φυσικό τμήμα των αναγκών δεν εξυπηρετεί το ίδιο το κεφάλαιο, αφού πέραν της υποβόσκουσας κοινωνικής αναταραχής διακινδυνεύεται η ίδια η αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού, και κατ' επέκταση του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος, εάν δεν υπάρχει ένας υπερμεγέθους εφεδρικός στρατός. Σ' αυτό το σημείο απειλείται το ίδιο το κοινωνικό σώμα και η αναπαραγωγή του.

Η δεύτερη εκδοχή λαμβάνει τόπο στη σφαίρα της παραγωγής και απευθύνεται στη μείωση χρόνου παραγωγής των εμπορευμάτων. Τα τεχνικά μέσα διαδραματίζουν σε αυτήν την προοπτική τον κυρίαρχο ρόλο, με έμφαση στον τομέα που παράγει τα μέσα κατανάλωσης.¹¹⁹ Απαιτείται, συνακολούθως, βελτίωση των τεχνικών μέσων και συνθηκών, ώστε να αυξηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας. Η αλλαγή των τεχνικών μέσων επιτυγχάνεται είτε διά

¹¹⁵ ό.π., σ. 142.

¹¹⁶ Μαρξ, Κ., Θεωρίες για την Υπεραξία, τόμος Ι, μτφ Μαυρομμάτης Π., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984, σ. 435-439.

¹¹⁷ Μαρξ, Κ., Το Κεφάλαιο, τόμος ΙΙ, ό.π., σ. 379-380, 416-417.

¹¹⁸ Μαρξ, Κ., Το Κεφάλαιο, τόμος Ι, 2016, σ. 285-287.

¹¹⁹ Ο πρώτος τομέας παράγει τα μέσα παραγωγής και ο δεύτερος τομέας τα μέσα κατανάλωσης. Στη περίπτωση αυτή απαιτείται η αλλαγή των τεχνικών μέσων που θα υποβοηθήσουν στον δεύτερο τομέα. Βλ. Μαυρουδέας, Σ., & Ιωαννίδης, Α., «Διαδικασίες εξαγωγής υπεραξίας και η σχέση τους με την διάρκεια, την ένταση και την παραγωγικότητα της εργασίας», Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, τόμος ΙΕ, τεύχος 58, Άνοιξη, 2010, σ. 53.

τεχνικής αλλαγής (δηλαδή την εισαγωγή νέων μηχανημάτων και τεχνολογιών), είτε μέσω της τεχνικής αναδιάρθρωσης (δηλαδή την βελτίωση ή τροποποίηση των τεχνολογιών που ήδη υπάρχουν στην παραγωγική διαδικασία).¹²⁰ Η μαρξική ανάλυση ισχυρίζεται πως η αύξηση παραγωγικότητας οφείλεται - σε μεγάλο βαθμό - στην αλλαγή ή αναδιάρθρωση των τεχνικών συνθηκών. Στην περίπτωση που συζητάμε, η αλλαγή των τεχνικών μέσων παρουσιάζεται ως η πιο ανώδυνη μορφή υπεξαίρεσης της σχετικής υπεραξίας, και συγχρόνως, η δυσκολότερα αντιληπτή εφόσον δεν απειλείται η φυσική αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού.

Δεν θα μπορούσε να αποσιωπηθεί και η προσπάθεια επιμόρφωσης και βελτίωσης της πείρας του συλλογικού εργάτη, ως παράγοντα αύξησης της παραγωγικότητας και μείωσης χρόνου παραγωγής των εμπορευμάτων.¹²¹ Η διαδικασία αυτή, ωστόσο, γνωρίζει φυσικά όρια εφόσον και η πείρα του συλλογικού εργάτη στις παρούσες τεχνικές συνθήκες παραγωγής συναντά την τελειότερη μορφή της και την υψηλότερη απόδοση.

Η ένταση της εργασίας και η εξαγωγή απόλυτης και σχετικής υπεραξίας

Η υπεραξία δεν θα μπορούσε να μην συσχετιστεί έντονα με την εντατικοποίηση της εργασίας. Στο κεφάλαιο, όπως αναπτύσσεται το κομμάτι για την υπεραξία, εισάγεται και η εντατικοποίηση της εργασίας. Πιο ειδικά, αναφέρεται ως μια αλλαγή στο χαρακτήρα της σχετικής υπεραξίας μέσω της εντατικοποίησης.¹²² Ενδεικτικότερος τρόπος για την εξαγωγή υπεραξίας παρουσιάστηκε - μέχρι στιγμής - η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Κοντά στ' άλλα, ίσης σημασίας παράγοντας, διαφαίνεται να είναι η συμπίκνωση του εργασιακού χρόνου (εντατικοποίηση), αφού οδηγεί με εναλλακτικό τρόπο στη μείωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου (του μισθωμένου χρόνου).¹²³ Το μαρξικό κείμενο τονίζει μια σημαντική διάκριση σχετικά με την αξία του κάθε μεμονωμένου προϊόντος στη μία και στην άλλη περίπτωση.¹²⁴ Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι με την εντατικοποίηση της εργασίας παράγονται περισσότερα προϊόντα στη διάρκεια του συνολικού εργάσιμου χρόνου, όμως η αξία του ανά μονάδα προϊόντος παραμένει σταθερή.

Το επιχείρημα πίσω από την παραπάνω διατύπωση στοιχειοθετείται ως εξής: η εντατικοποίηση αυξάνει τη συνολική παροχή εργασίας, αφού οι νεκροί χρόνοι μειώνονται

¹²⁰ ό.π., σ. 58.

¹²¹ ό.π., σ. 374.

¹²² Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 478.

¹²³ ό.π., σ. 479-481.

¹²⁴ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 425 – 426 και σ. 540.

κατά τη διάρκεια του συνολικού εργάσιμου χρόνου, όμως αυτό δεν συνεπάγεται τη μείωση της εργασίας που δαπανάται για την παραγωγή ενός μεμονωμένου εμπορεύματος. Εν αντιθέσει, σε συνθήκες αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (είτε μέσω της τεχνολογικής προόδου, είτε μέσω της βελτίωσης της εμπειρίας του συλλογικού εργάτη) τότε μειώνεται η εργασία που δαπανάται για να παραχθεί η μια μονάδα. Αδιαμφισβήτητα, σε κάθε περίπτωση η ζυγαριά γέρνει υπέρ του καπιταλιστή, αφού η απλήρωτη εργασία αυξάνεται εντός της εργασιακής ημέρας η οποία παραμένει σταθερή.

Ακόμη ένας αξιοσημείωτος λόγος που θα οδηγήσει τον Μαρξ στην σύνδεση της εντατικοποίησης της εργασίας με την υπεξαίρεση της σχετικής υπεραξίας, είναι ο εκβιομηχανισμός της παραγωγής.¹²⁵ Η αλλαγή των τεχνικών μέσων θα προωθήσει την εντατικοποίηση της εργασίας.¹²⁶ Ισχυρές, θα τονίσει η μαρξική κριτική, πως είναι οι επιπτώσεις του εκβιομηχανισμού και η είσοδος των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία.¹²⁷

Η μαρξική παράδοση συνάντησε διχογνωμίες σχετικά με το εάν η εντατικοποίηση της εργασίας συμπεριλαμβάνεται στην περίπτωση της απόλυτης ή της σχετικής υπεραξίας, με την κυρίαρχη γνώμη να προασπίζεται την δεύτερη, αφού ο συνολικός χρόνος της εργάσιμης ημέρας μένει ανεπηρέαστος. Υπάρχουν, όμως, και απόψεις (π.χ. Moseley (2004)) που αντιθέτως την εντάσσουν - χωρίς αιτιολόγηση - στην περίπτωση της απόλυτης υπεραξίας. Το ίδιο υποστηρίζει πιο διεξοδικά και ο Sekine,¹²⁸ ο οποίος θα απορρίψει εντελώς τους δύο ορισμούς, θεωρώντας τους παραπλανητικούς για την πολιτική οικονομία.

¹²⁵ Σε μια παρέκβαση από τον εργατισμό οι μηχανές βρίσκονται απέναντι στον εργάτη-μάζα, ως μέσα κυριαρχίας του κεφαλαίου. Ο εργάτης έχει απολέσει τις γνώσεις του και για τον Νέγκρι το μόνο που απομένει είναι το σαμποτάζ. Η κυριαρχία ανήκει στο κεφάλαιο και το σαμποτάζ είναι ο μόνος τρόπος αναξιοποίησης της εργασιακής δύναμης. Τώρα ο εργάτης έχοντας απολέσει την ειδικεισή του, πρέπει να υπερασπιστεί απογυμνωμένος, την ανθρωπινή του φύση και την αξιοπρέπεια του. Εισάγεται έτσι η θεματική της αλλοτρίωσης. Για περισσότερα βλ. Νέγκρι, Α., & Γκουαταρι, Φ., *Κυριαρχία και Σαμποτάζ-Νέοι Χώροι Ελευθερίας*, Κομμούνα/Θεωρία 9, επιμέλεια Γ.Καραμπελιάς, σελ 92-98.

¹²⁶ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 424-433

¹²⁷ Για την εντατικοποίηση της εργασίας και την εξαγωγή σχετικής υπεραξίας βλ. Μαυρουδέας, Σ., & Ιωαννίδης, Α., «Διαδικασίες εξαγωγής υπεραξίας και η σχέση τους με την διάρκεια, την ένταση και την παραγωγικότητα της εργασίας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος ΙΕ, τεύχος 58, Άνοιξη, 2010, σ. 53.

¹²⁸ Για την παραπλάνηση των όρων της υπεραξίας και την κριτική βλ. Sekine, T., *An Outline of the Dialectic of Capital*, New York Press,

Ενότητα 3 : Συνεργασία στο Κεφάλαιο

Καταρχάς είναι δόκιμη μια προσπάθεια αποσαφήνισης της έννοια της *μανιφακτούρας* (σε γερμανική απόδοση Manufaktur), η οποία τις περισσότερες φορές συναντάται αμετάφραστη ως έχει ή με τον όρο οικοτεχνία, για το ζήτημα της χωρικής διάστασης της συνεργασίας. Τον 18^ο αιώνα στην Αγγλία συντελέστηκε το πέρασμα από τη χειροτεχνία του εργαστηρίου στην *επαναστατική* εγκατάσταση των μηχανών και την έλευση της βιομηχανίας των μεγαλουπόλεων . Ο Μαρξ σημειώνει για τις μηχανές: « Η κινητήρια μηχανή ενεργεί σαν κινητήρια δύναμη όλης της εγκατάστασης [Mechanismus] »¹²⁹.

Η είσοδος των μηχανών στα εργοστάσια δεν σημαίνει απλώς την τεχνολογική πρόοδο εκ παραλλήλου με την εξέλιξη της παραγωγής, αλλά την μεγαλεπίβολη μεταστροφή του χαρακτήρα της οικονομίας, από την αγροτική καλλιέργεια στην αγορά. Ο οικουμενικός χαρακτήρας της ιστορικής αυτής αλλαγής δεν άργησε να διαφανεί, μετατοπίζοντας τα φώτα της προσοχής από το αγγλικό έδαφος στον παγκόσμιο χώρο.

Μηχανές και αυτοτέλεια

Ο Μαρξ θα διακρίνει από αυτή την ιστορική εξέλιξη, την τελειοποιημένη μορφή των μηχανών που αυτοματοποιημένα εργάζονται και αποτελούν αυτόνομα ένα σύστημα που θα συντελέσει στην υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Η μεταμόρφωση των εργασιακών μέσων δεν είναι τυχαία, αφού η ανάδειξη του αυτόματου μηχανικού συστήματος έρχεται συνεπικουρικά στον ιστορικό μετασχηματισμό του παραδοσιακού μέσου εργασίας, προς την απαιτούμενη μορφή για το κεφάλαιο, όπου οι εργάτες αποτελούν ένα ζωντανό μέρος του οργανισμού.¹³⁰ Η μηχανή αντικατοπτρίζει την αντίφαση του κεφαλαίου, εφόσον αποσκοπεί στην αύξηση της παραγωγικότητας αλλά συγχρόνως αποβλέπει και στη μείωση της αναγκαίας εργασίας.¹³¹ Η ελεύθερη είσοδος της μάζας στην παραγωγική διαδικασία είναι προαπαιτούμενο για την λειτουργία του αυτόματου τεχνολογικού συστήματος. Συνεπώς, η εμφάνισή του εντοπίζεται στα σημεία όπου ήδη το εργατικό δυναμικό είναι μαζικά συγκεντρωμένο. Το αυτόματο σύστημα των μηχανών δεν λειτουργεί συγκεντρωτικά για τους εργάτες ούτε αναπληρώνει την ελλειπούσα εργασιακή δύναμη, αλλά θα μειώσει την αναγκαία

¹²⁹ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016 , σ. 339-340.

¹³⁰ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙ, ό.π., σ. 531.

¹³¹ ό.π., σ. 532.

εργασία επιμηκύνοντας την εργάσιμη ημέρα., αφού καθιστά την εργασία διαρκή.¹³² Είναι η πιο έκδηλη στρατηγική προσπάθεια του κεφαλαίου να αυξήσει την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας. Η μηχανή χαρακτηρίζεται ως πάγιο κεφάλαιο, καθώς «γεννάται» αντιστικά με την ζωντανή ανθρώπινη εργασία, στην οποία παρουσιάζεται ως αλλότρια, εχθρική και ξένη ιδιοκτησία.¹³³ Το μέσο εργασίας λοιπόν, η μηχανή, πέρα από την υλική της υπόσταση, αποτελεί ταυτόχρονα μορφή της ύπαρξης και τμήμα του κεφαλαίου. Οι μηχανές δεν έχουν διανεμηθεί στον εργάτη κι αυτό είναι καταστατικός όρος για την εδραίωση τους στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής.¹³⁴

Ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας αντικειμενοποιείται και αποδίδεται πλέον σε μια ακολουθία μηχανών που εργάζονται αδιάκοπα και αποτελούν το πάγιο κεφάλαιο. Το ζήτημα για το πάγιο κεφάλαιο αναπτύσσεται κυρίως στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* και τοποθετείται από τον Μαρξ ως επίμαχο σημείο για την εξέταση της πραγματικής περιστροφής του κεφαλαίου. Το πάγιο κεφάλαιο ισοδυναμεί με τα κεφαλαιουχικά στοιχεία της παραγωγής, τα οποία μεταφέρουν κλιμακωτά την αξία τους στο προϊόν και διατηρούνται έτσι, ώστε μετά από μια κύκλιση του κεφαλαίου να λειτουργήσουν ξανά στην επόμενη. Το πάγιο κεφάλαιο εκτίθεται, όχι τόσο επισταμένα όσο στο *Grundrisse*, στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, και κυρίως υπό τεχνική ματιά σε σχέση με τις περιόδους περιστροφής και την χωροχρονική συνέχεια του κεφαλαίου.

Η μηχανή δεν επιτελεί, ως είθισται, σε προγενέστερες μορφές παραγωγής ένα διαμεσολαβητικό ρόλο από τον εργάτη στο αντικείμενο, αλλά η εργασία προβάλλεται ως διαμεσολάβηση μεταξύ μηχανής και αντικείμενου. Τουναντίον, η μηχανή επεξεργάζεται το υλικό, ώστε να παράξει το προϊόν χωρίς τίποτα να παρεμβάλλεται αποτρέποντας την διαδικασία. Με απλούστερα λόγια, το μέσον γίνεται υποκείμενο και το υποκείμενο μέσον. Στις προκαπιταλιστικές οικονομίες ο εργάτης κατέχει την γνώση και την δεξιότητα της παραγωγής του αντικείμενου. Την περίοδο αυτοματοποίησης, η μηχανή γίνεται ο δεξιότηχης, αφού προηγουμένως η δύναμη του εργάτη, η γνώση έχει μεταπηδήσει σε αυτήν. Η μηχανή μετατρέπεται σε υποκείμενο και παράγει αδιάκοπα, καταναλώνοντας τις αντίστοιχες πρώτες ύλες της (κάρβουνο, πετρέλαιο κλπ) κι ολοκληρώνοντας - έστω σε ένα φαντασιακό επίπεδο - την μετατροπή της σε υποκείμενο.¹³⁵ Δεν δρα πιά συνεπικουρικά στην

¹³² ό.π., σ. 643.

¹³³ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 231.

¹³⁴ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος II, ό.π., σ. 642.

¹³⁵ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 232.

παραγωγική διαδικασία. Η δύναμη του εργάτη απορροφάται πλήρως από την αξιοποιητική διαδικασία παραγωγής της αξίας και υποβαθμίζεται σε αντικειμενοποιημένη στα μηχανήματα ενότητα.¹³⁶

«Μια μηχανή που δεν συμμετέχει στην εργασιακή διαδικασία είναι άχρηστη. Το σίδερο σκουριάζει, το ξύλο σαπίζει, το νήμα που δεν υφαίνεται ή δεν πλέκεται είναι χαλασμένο βαμβάκι. Η ζωντανή εργασία πρέπει να αδράξει αυτά τα πράγματα, να τα αναστήσει εκ νεκρών και να τα μετατρέψει από απλώς ενδεχόμενες αξίες χρήσης σε πραγματικές και δρώσες αξίες χρήσης. Είναι αλήθεια πως όταν τα γλείφει η φωτιά της εργασίας, όταν η εργασία τα αφομοιώνει σαν δικά της σώματα, όταν τα εμπνέει να εκπληρώσουν τις λειτουργίες τους σύμφωνα με την έννοια και τον προορισμό τους μέσα στη διαδικασία, καταναλώνονται κι αυτά, καταναλώνονται όμως σκόπιμα, σαν στοιχεία δημιουργίας νέων αξιών χρήσης, νέων προϊόντων, που είναι κατάλληλα να μουν σαν μέσα συντήρησης στην ατομική κατανάλωση ή σαν μέσα παραγωγής σε μια νέα εργασιακή διαδικασία.»¹³⁷

Σχετικά με το ζήτημα της ενότητας, είναι αδύνατον να μην προβληθεί η απώλεια του ενωτικού χαρακτήρα της εργασίας στην παραγωγική διαδικασία, εφόσον αποτελεί πλέον απλώς συνθετικό στοιχείο ενός μηχανικού οργανισμού. Τα «ζωντανά» μηχανήματα λειτουργούν πια, σαν ενοποιητικό στοιχείο και ταυτόχρονα συντελούν στον διασκορπισμό των εργατών εντός του χώρου της βιομηχανίας.¹³⁸ Συνεπώς, αυτό που ονομάζουμε πάγιο κεφάλαιο, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην απώλεια της αυτοτέλειας του εργάτη. Συμπληρωματικά να σημειωθεί πως, ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι η αξία που πλέον εμφορείται και έχει αντικειμενοποιηθεί στα μηχανήματα, αποτελεί προϋπόθεση για την παραγωγική διαδικασία.¹³⁹

Όσο οι μηχανές διευρύνουν την παρουσία τους και τη δυναμή τους στη βιομηχανία, τόσο αποδυναμώνεται η εργασιακή δύναμη, αφού οι εργάτες έχουν υποστεί τον χωροταξικό διασκορπισμό και την αποδυνάμωση εμπορεύματός τους. Ένας απομονωμένος εργάτης, αφού δεν παράγει αυτοτελώς και δεν παράγει πια για τις ανάγκες του κεφαλαίου, παρά διαμεσολαβητικά. Ο εργάτης δεν κατέχει τα μέσα εργασίας, τα οποία είναι το πάγιο

¹³⁶ ό.π., σ. 232.

¹³⁷ Ό.π., σ. 158-160. Θα σχολιάζαμε πως ο Μαρξ παίρνει από τον Χέγκελ την ιδέα ότι η παραγωγική δραστηριότητα είναι ταυτόχρονα καταναλωτική δραστηριότητα, με άλλα λόγια η υπέρβαση της αφηρημένης αμεσότητας της ύλης. Σήμερα το κοινωνικό εργοστάσιο έχει θολώσει την διαφορά ανάμεσα στην ατομική και παραγωγική κατανάλωση. Τα παραδείγματα self-service εστιατόρια ή τους καταναλωτές καταστημάτων IKEA.

¹³⁸ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 234.

¹³⁹ ό.π., σ. 233.

κεφάλαιο, το οποίο στερείται ο ίδιος και υπόκειται συνειδητά σε αντικείμενο ιδιοποίησης από το κεφάλαιο. Απαιτείται μια συνειδητότητα σε αυτή τη διαδικασία, εφόσον θα επισημάνει και ο Μαρξ, ο εργάτης ξεκινά μια διαμάχη απέναντι στα μηχανήματα.¹⁴⁰ Η αντικειμενοποιημένη εργασία πέρα από τη μορφή του τελικού προϊόντος, μπορεί να σχηματοποιηθεί και σε παραγωγική δύναμη, η οποία όσο συνιστά κεφάλαιο, εμποτίζεται από την εξειδικευμένη γνώση και επειδεξιότητα.¹⁴¹ Απορροφούνται με άλλα λόγια, οι γενικές παραγωγικές δυνάμεις της ανθρώπινης νόησης. Ο Μαρξ θα επισημάνει ότι η ανάπτυξη του πάγιου κεφαλαίου, αποκαλύπτει την ανάπτυξη της συνολικής κοινωνικής γνώσης που έχει μετατραπεί σε άμεση παραγωγική δύναμη. Η θέση αυτή συνεπάγεται πως οι όροι της κοινωνικής βιοτικής παραγωγής έχουν οι ίδιοι καθυποταχτεί στον έλεγχο του συλλογικού νού και έχουν τροποποιηθεί αντίστοιχα.

Στο 5^ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου ο Μαρξ θα μελετήσει την παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας στη διαδικασία της εργασίας, μεταβαίνοντας από τη σφαίρα της κυκλοφορίας στη σφαίρα της παραγωγής.¹⁴² Η παραγωγική διαδικασία χαρακτηρίζεται από την ενότητα της εργασιακής και της αξιοποιητικής διαδικασίας, ακριβώς αντίστοιχα όπως συμβαίνει και με το αποτέλεσμα της, το εμπόρευμα το οποίο με τον διφυή χαρακτήρα του διακρίνεται από τη αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία του.¹⁴³ Αυστηρή προϋπόθεση της παραπάνω θέσης είναι η καταναλωση της εργασιακής δύναμης, η πώλησή της και η ανταλλαγή της με χρήμα. Μόνο τότε αποκτά ενεργό χαρακτήρα και δεν μένει εν δυνάμει στην παραγωγική διαδικασία.

Στο μαρξικό κείμενο, ωστόσο η εργασιακή και η αξιοποιητική διαδικασία εξετάζονται διακριτά. Αρχικά, η εργασιακή διαδικασία υπόκειται σε μια βασική διάκριση ανάμεσα στην ζωντανή εργασία και την νεκρή, με την πρωτοκαθεδρία να δίνεται στην ζωντανή εργασία, η οποία καταχρηστικά ενέχει μια νεκραναστευτική ιδιότητα¹⁴⁴ Ανεξάρτητα από την κοινωνική μορφή, η ζωντανή εργασία ενέχει την ικανότητα να επαναφέρει στη ζωή την παρελθούσα εργασία, γεγονός που, στην καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία αποκτά αντεστραμμένη σημασία. Παρακάτω στο κεφάλαιο ο Μαρξ μεταφέρεται στη σκοπιά του καπιταλιστή και εισάγει τον φετιχισμό του εμπορεύματος αντάμα με το μυστικιστικό του χαρακτήρα στο

¹⁴⁰ Γνωστό το κίνημα του Λουδισμού που ξεσπά στην Αγγλία ήδη από τον 19^ο αιώνα, όπου εργάτες, κυρίως στον τομέα τα υφαντουργίας, κατέστρεφαν τις μηχανές, ως ένδειξη διαμαρτυρίας για την έκλειψη των τεχνιτών και την αντικατάστασή τους από μηχανήματα. Βλ. Hobsbawm, E., «The Machine Breakers» in *Labouring Men. Studies in the History of Labour*, London, 1964, Weidenfeld and Nicolson, σ. 6.

¹⁴¹ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 235.

¹⁴² Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 157-160.

¹⁴³ Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ.48.

¹⁴⁴ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 158.

επίπεδο της κυκλοφορίας.¹⁴⁵ Ο πρώτος τρόπος για να επιτευχθεί η εξουσία του κεφαλαίου επί της ζωντανής εργασίας, είναι, να γίνει με την χρονική μεσολάβηση και ιδιοποίηση του καπιταλιστικού χρόνου, δηλαδή, μέσω των κοινωνικών πειθαρχικών πρακτικών που αναπαρήγαγαν την αστική νοηματοδότηση και κοινωνική του διαχείριση.¹⁴⁶ Ο άλλος, διαμέσου της αύξησης των παραγωγικών μέσων, ώστε να κατεξουσιάζει μεγαλύτερη αξία και μεγαλύτερη αντικειμενοποιημένη εργασία για την αυτοαξιοποίησή του.¹⁴⁷ Η αντικειμενοποιημένη εργασία νοείται, ως η εργασία που έχει χωριστεί από όλα τα μέσα και τα αντικείμενα της. Η ζωντανή εργασία βρίσκεται σε αφαίρεση από την αντικειμενικότητά της, σε πλήρη υποκειμενοποιημένη υπόσταση. Η εργασία όχι σαν αντικείμενο αλλά σαν δραστηριότητα, όχι σαν αξία η ίδια αλλά σαν ζωντανή πηγή αξίας.¹⁴⁸

Η διάκριση εργασιακής διαδικασίας και αξιοποιητικής διαδικασίας θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τη διάκριση ποιοτικής και ποσοτικής εκδοχής της παραγωγικής διαδικασίας. Πιο ειδικά, η συγκεκριμένη εργασία και η αντίστοιχη συγκεκριμένη αξία χρήσης που παράγεται. Σε αυτό το σχήμα η εργασιακή δύναμη γίνεται αντιληπτή με την ποσοτική της διάσταση, δηλαδή, το χρόνο που ξοδεύεται για την παραγωγή της υπεραξίας. Η αξιοποιητική διαδικασία για την μαρξική κριτική αποτελεί την τελική στιγμή για την αναπαραγωγή της ίδιας της κεφαλαιακής σχέσης ανάμεσα σε εργάτη και καπιταλιστή. Ο πρώτος αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την αναπαραγωγή του δεύτερου και αντίστροφα. Με άλλα λόγια, η αναπαραγωγή των αρνήσεων τους είναι η ίδια απαραίτητη για την διασφάλιση της δικής του ύπαρξης.¹⁴⁹ Το υλικό προϊόν, ως αποτέλεσμα της διαδικασίας, είναι δευτερευούσης σημασίας μπροστά στην υποβόσκουσα διαδικασία που ολοκληρώνεται αναφορικά με την κοινωνική σχέση.

Η αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου αποσκοπεί στην αναπαραγωγή των αξιών ως αποτέλεσμα πολλαπλασιασμού του χρόνου υπερεργασίας, άρα τη μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας μέσα στην ημέρα.¹⁵⁰ Ο χρόνος της ζωντανής εργασίας αναπαράγει ένα τμήμα από τον αντικειμενοποιημένο χρόνο που ισοδυναμεί με τα έξοδα αναπαραγωγής αυτής της

¹⁴⁵ Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 50.

¹⁴⁶ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 207.

¹⁴⁷ Ο Negri εντάσσει τον όρο «αυτοαξιοποίηση» για να αναφερθεί στη διαδικασία αυτόνομης αυτοανάπτυξης. Αξίζει να αναφερθεί πως το ρηξικέλευθο της έννοιας βρίσκεται στην ενεργητική ανάγνωση της εργατικής τάξης, που γίνεται πλέον αντιληπτή ως active υποκείμενο – κι όχι ως μηχανισμός για την παραγωγή της υπεραξίας για τις ανάγκες του κεφαλαίου, το οποίο στρατηγικά θα απομυζήσει την εργατική δύναμη. Βλ. Negri, A. *Marx Beyond Marx «Lessons on the 'Grundrisse'»*, translate Cleaver, H., ed. Fleming, J., Autonomedia, 1991, σ. 32.

¹⁴⁸ Μαρξ, Κ., *Ο άνθρωπος στην εργασία και τη συνεργασία*, εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 96.

¹⁴⁹ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 224.

¹⁵⁰ Μαρξ, Κ., *Ο άνθρωπος στην εργασία και τη συνεργασία*, εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 128.

ικανότητας της ζωντανής εργασίας.¹⁵¹ Πέρα από αυτόν τον χρόνο είναι η δημιουργία μιας νέας αξίας. Εντούτοις, η διαφορά στην ποιότητα της εργασίας δεν αφορά τον κεφαλαιοκράτη, αφού εκείνη έχει ήδη αγοραστεί κατά την ανταλλαγή με τον εργάτη. Το ισοδύναμο της ποιότητας της εργασίας η οποία παράγει την αξία χρήσης υπολογίζεται με την ποσότητα χρόνου που δαπανάται. Από τη σκοπιά του εργάτη, η εργασία εισάγεται ως αξία χρήσης κι όχι σαν παραγωγική δύναμη πλουτισμού. Με αυτή την ιδιότητα, να συγκρατήσουμε, εισάγεται στην ανταλλαγή. Η αξία χρήσης του κεφαλαίου είναι η απλή ανταλλακτική αξία για τον εργάτη και έτσι ανταλλάσσεται με χρήμα.¹⁵² Η ανταλλακτική αξία για τον εργάτη είναι εκ των προτέρων καθορισμένη (βάσει των όρων-προσφοράς και ζήτησης). Δεν προσδιορίζεται από την αξία χρήσης, διότι για τον εργάτη η αξία χρήσης υφίσταται μετά την ανταλλαγή, αφού για τον ίδιο δεν παράγει ανταλλακτικές αξίες όπως για το κεφάλαιο.¹⁵³

Αντιστρόφως, για το κεφάλαιο εφόσον είναι αξία χρήσης έχει ανταλλακτική αξία. Παρά την απατηλή εικόνα του κεφαλαίου να παρουσιάζει τη ζωντανή εργασία ως γενική δύναμη παραγωγής πλούτου ο εργάτης δεν μπορεί να πλουτίσει. Τουναντίον, λόγω της ιδιοποίησης της από το κεφάλαιο του παρουσιάζεται ως μια ξένη δύναμη, μια διαρκής κίνηση, η οποία δεν μπορεί να σχηματιστεί σε περιουσία.¹⁵⁴ Στο επίπεδο της κυκλοφορίας η εργασία του εργάτη μπορεί να αποσύρει από εκεί μόνο ότι έχει «ρίξει» μέσα στην αγορά, δηλαδή, μια προκαθορισμένη ποσότητα εμπορεύματος. Η πώληση της εργασιακής δύναμης συνεπάγεται το δικαίωμα του εργάτη πάνω στην τιμή της εργασίας, όχι πάνω στο προϊόν, ούτε πάνω στην αξία που έχει προσθέσει στην τελική τιμή.¹⁵⁵ Συνακολούθως, κάθε ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (επιστημονικά, τεχνολογικά κλπ) συμβάλλει στην ανάπτυξη της αντικειμενικής εξουσίας πάνω στην εργασία.¹⁵⁶

Η μετατροπή της εργασίας σε κεφάλαιο μεταφέρει το δικαίωμα στον καπιταλιστή να έχει και την ιδιοκτησία του προϊόντος. Να σημειωθεί πώς αυτή η μετατροπή είναι εφικτή μόνο μέσα στην παραγωγική διαδικασία.

¹⁵¹ ό.π., σ. 130.

¹⁵² ό.π., σ. 78-79.

¹⁵³ ό.π., σ. 96-98.

¹⁵⁴ ό.π., σ. 106-109.

¹⁵⁵ ό.π., σ. 80-82.

¹⁵⁶ ό.π., σ. 80.

Η παραγωγική διαδικασία από τη σκοπιά του κεφαλαίου

Η εργασία γίνεται παραγωγικό «προτσές», θα σημειώσει ο Μαρξ στα Grundrisse, μέσα στο οποίο ως ζωντανή εργασία σχετίζεται με τον εαυτό της, κι ακριβώς επειδή αντικειμενοποιείται, γίνεται αντιληπτή σαν απλό αντικείμενο εργασίας.

Στην απλή κυκλοφορία, η ουσία του εμπορεύματος και του χρήματος ήταν αδιάφορη απέναντι στη μορφή. Το εμπόρευμα και το χρήμα ως εκφράσεις της ανταλλακτικής αξίας (ιδιαίτερης και γενικής) φέρουν μια τυπική διάκριση στο τομέα της απλής κυκλοφορίας. Στην παραγωγική διαδικασία, όμως, το κεφάλαιο θα διακριθεί από τον εαυτό του σαν μορφή και έπειτα σαν ουσία. Τουτέστιν, κάτι θα παρουσιαστεί μέσα στην παραγωγή μόνο ως περιεχόμενο, μόνο ως αντικειμενοποιημένη εργασία. Το «προτσές» παραγωγής του κεφαλαίου εμφανίζεται ως «προτσές» παραγωγής, γενικά, και σε διάκριση από την εργασία, ενώ το ίδιο το κεφάλαιο εμφανίζεται μόνο σαν πρώτη ύλη και σαν όργανο εργασίας.¹⁵⁷ Η αφαίρεση που συμβαίνει μέσα στην παραγωγική διαδικασία επιδιώκει να παρουσιάσει το κεφάλαιο σαν αναγκαίο όρο της παραγωγής.¹⁵⁸

Η πλάνη παρατηρείται στο γεγονός πως το κεφάλαιο δεν εισέρχεται στη διαδικασία παραγωγής ως ο εαυτός του (ο καπιταλιστής δηλαδή), αλλά διαλύεται μέσα στη μορφή, όπως ακριβώς διαλύεται το χρήμα στην μορφή της αξίας.¹⁵⁹ Υποκρύπτεται, μαεστρικά, το γεγονός πως δεν είναι ο ίδιος ο καπιταλιστής που καταναλώνεται σαν πρώτη ύλη, αλλά ούτε ο καπιταλιστής καταναλώνει, παρά μόνο η εργασία.¹⁶⁰ Η εργασία, όσο ξοδεύεται, τόσο οδεύει προς τη φυσική της εξάντληση, ενώ συγχρόνως υλοποιείται μέσω της διάπλασης του αντικειμένου.¹⁶¹ Η αλλαγή της μορφής του αντικειμένου συνεπάγεται μια μορφική αλλαγή της εργασίας από δραστηριότητα σε ύπαρξη. Το τελικό προϊόν ως ουδέτερο αποτέλεσμα συγκεντρώνει την πρώτη ύλη που εκχωρεί το κεφάλαιο με την εργασία και το όργανο εργασίας. Σε αυτό αναπαράγονται και τα τρία στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας που έχουν καταναλωθεί σε αυτήν. Ωστόσο, η κατανάλωση αυτή δεν είναι μια απλή κατανάλωση του υλικού, αλλά μια κατανάλωση της ίδιας της κατανάλωσης, η οποία παράγεται η ίδια

¹⁵⁷ ό.π., σ.96-99.

¹⁵⁸ ό.π., σ. 99.

¹⁵⁹ Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (1857-1858), τόμος Ι, σ. 54, σ. 374.

¹⁶⁰ ό.π., σ. 106.

¹⁶¹ Μαρξ, Κ., *Ο άνθρωπος στην εργασία και τη συνεργασία*, εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 115.

ξανά σαν αντικείμενο.¹⁶² Η διαδικασία μορφοποίησης καταναλώνει το αντικείμενο και καταναλώνεται και η ίδια σαν δραστηριότητα.

Το προϊόν της παραγωγικής διαδικασίας ως αξία χρήσης

Στο επίπεδο της κυκλοφορίας το εμπόρευμα και το χρήμα, δύο πτυχές της ανταλλακτικής αξίας (ειδικής και γενικής), διατηρούσαν αδιάφορη τη διάκριση τους ως προς τον ορισμό της μορφής. Η σχέση των δύο (χρήματος και εμπορεύματος) εντός της παραγωγικής βάσης εμφανίζεται ως υλική που σχηματίζει το περιεχόμενο του κεφαλαίου διαφορετικά από τη μορφή της σχέσης του σαν κεφαλαίου. Η εργασία δεν διαφέρει από τα υπόλοιπα αντικειμενικά στοιχεία του κεφαλαίου παρά μόνο με αντικειμενικά κριτήρια. Από τη μια, με τη μορφή της ακινησίας ως αντικειμενοποιημένη εργασία κι από την άλλη ως δραστηριότητα - ζωντανή εργασία. Στην εκδοχή του ως παθητικό αντικείμενο διαλύεται κάθε μορφή σχέσης, ενώ ως παραγωγική εργασία το κεφάλαιο δεν εισέρχεται μέσα στη διαδικασία ως η ουσία του.¹⁶³ Η παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου εμφανίζεται σαν μια παραγωγή που συντελείται αφηρημένα και γενικά, ενώ το κεφάλαιο σε διάκριση με την εργασία συναντάται ως πρώτη ύλη και ως όργανο εργασίας. Το κεφάλαιο, όμως, πρέπει να τονιστεί πως μέσα στη παραγωγική διαδικασία συμπεριφέρεται ως κεφάλαιο, κι όχι ως κάτι άλλο.¹⁶⁴

Ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας.

Η προβληματική της Γερμανικής Ιδεολογίας για τον κοινωνικό χαρακτήρα της υλικής παραγωγής παραμένει βαθύτερη ανησυχία του Κ. Μαρξ, την οποία πραγματεύεται επισταμένα, ήδη από τον πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*. Ο Μαρξ επισημαίνει για τις θεωρίες κοινωνικού συμβολαίου και ανθρώπινης φύσης, το γεγονός πως αποτέλεσαν συστατικό στοιχείο για την συγκρότηση της ανάπτυξη της αστικής κοινωνικής συνείδησης και χαρακτηριστικά τις ερμηνεύει ως «προανάκρουσμα της αστικής κοινωνίας».¹⁶⁵ Οι έντονες κοινωνικοπολιτικές αναταραχές εκτόπισαν το ancient regime και θεσμοθετησαν μέσω συνταγματικών πράξεων, το νέο καθεστώς της δημοκρατίας και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο Ένγκελς σημειώνει εύστοχα «...το κράτος του λογικού, το κοινωνικό συμβόλαιο του Ρουσσώ δεν ήλθε στον κόσμο και ούτε μπορούσε να έλθει διαφορετικά παρά μόνο σαν αστική δημοκρατία».¹⁶⁶ Η λεγόμενη πολιτική χειραφέτηση όπως

¹⁶² ό.π., σ. 79.

¹⁶³ ό.π., σ. 113.

¹⁶⁴ ό.π., σ. 103-105.

¹⁶⁵ ό.π., σ. 113.

¹⁶⁶ Ένγκελς Φ., *Ουτοπιστικός σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός*, μτφ Φωτίου, Φ., εκδ. Θεμέλιο, σ.57.

την χαρακτηρίζει ο Μαρξ, ανείδεξε την ελεύθερη αγορά και τους αστούς ιδιώτες που χάριν των ατομικών τους συμφερόντων διεκδικούν ένα κράτος με συνεπικουρικό ρόλο προς την διασφάλιση αυτών. Η αστική κοινωνία αποτέλεσε το πεδίο εμφάνισης των πιο ανεπτυγμένων κοινωνικών σχέσεων και ταυτόχρονα εμφανίζει τον υψηλότερο δείκτη εξατομίκευσης. Στην υλιστική θεώρηση του κοινωνικού, η μαρξική ερμηνεία θα υπογραμμίσει *«στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι έρχονται σε καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σχέσεις παραγωγής που αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων»*.¹⁶⁷ Ως τρόπος παραγωγής εννοείται το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων υπό την αλληλεξάρτηση και την διαλεκτική τους ενότητα. Η υλική παραγωγή των αγαθών που απαιτούνται για την αναπαραγωγή του συνόλου είναι η βάση της κοινωνικής ζωής. Δεν τίθεται ζήτημα ως προς το τι παράγεται αλλά ως προς τον τρόπο, με άλλα λόγια το πλαίσιο των παραγωγικών σχέσεων. Η θεωρητική εξέταση της έννοιας της παραγωγή είναι το κυρίαρχο ζήτημα της μαρξικής κριτικής και διατρέχει το μεγαλύτερο μέρος του *Κεφαλαίου*.

Η εργασία από τη σκοπιά της παραγωγής μεταφράζεται, ως το χρήμα με το οποίο θα αγοράσει το ιδιαίτερο – συγκεκριμένο προϊόν ο εργάτης. Το προϊόν αυτό για να αποκτήσει γενικό χαρακτήρα, όπως και το χρήμα για να γίνει καθολικό χρήμα, προϋποτίθεται πως ο κοινός χαρακτήρας της εργασίας θα καθορίσει την ανταλλαγή, τη συμμετοχή δηλαδή στα εμπορεύματα. Ο γενικός χαρακτήρας της παραγωγής καθιστά το προϊόν κοινό. Οι ανταλλαγές δραστηριοτήτων μέσα στην παραγωγή, οι οποίες μοιράζονται κοινούς σκοπούς, θα συμπεριλαμβανε εκ των προτέρων τη συμμετοχή του ατόμου στον κοινό τόπο των προϊόντων.¹⁶⁸ Η εργασία ωστόσο πρέπει να προηγηθεί της ανταλλαγής και να μην μεσολαβείται από αυτήν, η ενταξη των ατόμων στην γενική παραγωγή. Απαιτείται μια συλλογικότητα εργατών για να υπάρξει η παραγωγή, άρα η εργασία του ατόμου ορίζεται απευθείας ως κοινωνική εργασία.¹⁶⁹ Άρα, όποια κι αν είναι η υλική μορφή του εμπορεύματος που δημιουργεί, αυτό που έχει αγοράσει με την εργασία του, δεν είναι ένα συγκεκριμένο προϊόν αλλά ένα κομμάτι από την συνολική παραγωγή. Η μια εκδοχή για τον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής βασίζεται στην ανύψωση των προϊόντων σε ανταλλακτικές αξίες.¹⁷⁰ Στη δεύτερη εκδοχή, ο γενικός χαρακτήρας της παραγωγής δεν εξασφαλίζεται από την ανταλλαγή εργασιών ή εμπορευμάτων, αλλά μέσω των κοινωνικών όρων της παραγωγής

¹⁶⁷ Μαρξ, Κ., & Ενγκελς, Φ., *Διαλεκτά Έργα*, τομ. Ι, σ. 424.

¹⁶⁸ Μαρξ, Κ., *Ο άνθρωπος στην εργασία και τη συνεργασία*, εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 105.

¹⁶⁹ ό.π., σ. 225.

¹⁷⁰ Arthur, J. C., Κεφάλαιο και Εργασία, μρφ Βαλλιάνος, Χ., Θέσεις, τχ 82, Ιανουάριος- Μάρτιος 2003, σ. 10.

υπό τους οποίους συντελείται η εργασία.¹⁷¹ Η μετατροπή της εργασίας σε χρήμα, δηλαδή στην ανταλλακτική του αξία, σημαίνει τον επικαθορισμό της σε γενική εργασία, δηλαδή την άρνηση των όρων που την μετατρέπουν σε χρήμα και εξαρτώνται από την ιδιωτική ανταλλαγή. Η εργασία στην βάση της ανταλλακτικής αξίας προϋποθέτει την εργασία και το προϊόν, όχι στην άμεση γενικευμένη μορφή της, διοτί αυτή αποκτάται με την αντικειμενοποιημένη μεσολάβηση, με ένα διαφορετικό χρήμα.¹⁷²

Ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος

Οι συνθήκες εργασίας αλλά και τα μέσα παραγωγής αποτελούν δύο σημαντικά κριτήρια για τον προσδιορισμό του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου, ο οποίος αποτελεί μέσο μέτρησης της αφηρημένης και της συγκεκριμένης εργασίας, με άλλα λόγια της εργασίας ως αξία χρήσης και ως ανταλλακτικής αξίας. Η αφηρημένη εργασία και ο χρόνος που δαπανάται για αυτήν σε μια καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, βρίσκονται άρρηκτα συνδεδεμένα με την ανάπτυξη του κεφαλαίου. Η μετάβαση από τα εργαστήρια και την βιοτεχνία στην μηχανοποιημένη παραγωγική αλυσίδα διακρίνεται από έναν αυξανόμενο εξορθολογισμό και μια υψηλή εξειδίκευση με στόχο από την μία πλευρά την «μέτρηση» ενός μέσου όρου χρονικά για την παραγωγή του προϊόντος (κοινωνικά αναγκαίος χρόνος) και από την άλλη, επιτυγχάνει τον κατακερματισμό της εργασιακής διαδικασίας και την απόσχιση του παραγόμενου αντικειμένου από τον παραγωγο-εργάτη. Ο εξορθολογισμός της εργασίας συμβάλλει στην ποσοτικοποίηση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου μέσω αυστηρά εμπειρικών κριτηρίων πρόσληψης του, ώστε να βελτιωθεί η απόδοση της παραγωγής.¹⁷³ Ο μέσος όρος που εκτιμάται, καταλήγει ως μια απρόσωπη και πλήρως παγιωμένη συμβολική παρουσία εντός της εξορθολογισμένης πια εργασιακής διαδικασίας. Ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος υποστασιοποιείται τρόπον τινά και αποκτά μια αντικειμενικότητα, αφού εσωτερικεύεται από το προϊόν και γίνεται ειδοποιό χαρακτηριστικό του, εφόσον καθορίζει και το είδος της ανταλλαγής του.¹⁷⁴ Η άλλη όψη του εξορθολογισμού αφορά τον εργάτη και την σχέση που συνάπτει με την ίδια του την εργασία. Η εργασιακή διαδικασία υπόκειται σε βίαιο κατακερματισμό και η άμεση τριβή του εργάτη με το προϊόν αντικαθίσταται από αφηρημένους χειρισμούς μηχανών. Η εργασία μετατρέπεται σε μηχανική, επαναλαμβανόμενη, εξειδικευμένη και πλήρως μετρήσιμη διαδικασία, κατά την οποία

¹⁷¹ ό.π., σ. 11.

¹⁷² Μαρξ, Κ., *Ο άνθρωπος στην εργασία και τη συνεργασία*, εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 60-62.

¹⁷³ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 207.

¹⁷⁴ ό.π., σ. 207.

ανορθολογικά σχήματα και στοιχεία δεν μπορούν να συμπεριληφθούν. Κάθε στοιχείο που την κατέτασε στις τεχνες σταδιακά εκλείπει και μετατρέπεται σε μια τυπική διαδικασία, αδιάφορη προς τη μορφή της.¹⁷⁵ Η υποταγή της εργασίας είναι το ζητούμενο του κεφαλαίου, ώστε να επιτύχει την πρόβλεψη και τον έλεγχο κάθε απειλητικής διάθεσης προς το κεφάλαιο. Ακόμη, και η ψυχική κατάσταση των εργατών αποσπάται από τη προσωπικότητα τους, ώστε οι ανάγκες του να είναι εξορθολογισμένες και να μπορούν να αναχθούν σε υπολογιστικά μέτρα και να ικανοποιηθούν από το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, το οποίο εξαρχής τις προέταξε σε αυτούς.¹⁷⁶

Ο εξορθολογισμός της εργασίας είναι κρίσιμης σημασίας παράγοντας για την εργασιακή διαδικασία και την καπιταλιστική ανάπτυξη. Ήδη η εργασιακή διαδικασία είναι μια σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία, η οποία απαρτίζεται από «την οργανική συνάρθρωση εργασιακών εμπειριών».¹⁷⁷ Περιεχομενικά συναρθρώνεται, κυρίως από ανορθολογικά στοιχεία, όπως η δημιουργικότητα, το ταλέντο και ύστερα η τεχνική την οποία κάθε εργάτης καλλιεργεί.¹⁷⁸ Ολόκληρη η εργασιακή διαδικασία στηρίζεται σε μια εσωτερική ενότητα, ακριβώς όπως συμβαίνει και με το προϊόν, το οποίο διαθέτει μια «ενιαία ποιότητα». Συνεπώς, ο εξορθολογισμός της εργασίας και η επιβολή μιας υπολογιστικής και εργαλειακής αρχής σε αυτήν κατακερματίζει την ποιοτική ενότητα του προϊόντος.¹⁷⁹ Η πρόβλεψη και η επιδίωξη των καλύτερων αποτελεσμάτων από το κεφάλαιο, αποσυνθέτει την ενότητα των διαδικασιών που βρίσκονταν σε αλληλεπίδραση μεταξύ τους και η μια υπήρχε αναφορικά προς την άλλη και όλες μαζί συγκροτούσαν σε μια ενότητα το τελικό εμπόρευμα. Η διαδικασία τμηματίζεται και μετασχηματίζεται σε αντικειμενικά εξορθολογισμένα υποσυστήματα, που φαίνεται να διατηρούν το καθένα τη δική του εσωτερική συνοχή, σαν να διέπονται από μια κάποια δική τους νομοτέλεια.¹⁸⁰ Η νομοτέλεια τους εμφανίζεται ως τυχαία, αεικίνητη και ανεξάρτητη, για να διασφαλίζεται η ενότητα της εργασιακής διαδικασίας από υπολογιστικούς καθορισμούς. Η ενότητα του προϊόντος ως εμπορεύματος δεν συμπίπτει πλέον με την ενότητά του ως αξίας χρήσης.¹⁸¹

¹⁷⁵ Lukács, G., *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, μτφ. Καβουλάκος, Κ., επιμ. Βιρβιδάκης, Σ., Εκκρεμές, σ. 75-77.

¹⁷⁶ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 234.

¹⁷⁷ Lukács, G., *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, μτφ. Καβουλάκος, Κ., επιμ. Βιρβιδάκης, Σ., Εκκρεμές, σ. 76.

¹⁷⁸ ό.π., σ. 76.

¹⁷⁹ ό.π., σ. 77.

¹⁸⁰ Μάρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, Τόμος II, μτφ. Μαυρομάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013, σ. 523.

¹⁸¹ Lukács, G., «*Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*», μτφ. Καβουλάκος, Κ., επιμ. Βιρβιδάκης, Σ., Εκκρεμές, σ. 77.

Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο εξορθολογισμός της εργασίας επιφέρει συνέπειες όχι μόνο στην εργασιακή διαδικασία καθ' εαυτή και το προϊόν της, αλλά και στο υποκείμενο της εργασίας, στον πωλητή μιας «ιδιαιτέρας» αξίας χρήσης, τον εργάτη. Η άνθιση της βιομηχανίας και η αυτοματοποιημένη πλέον παραγωγή απογυμνώνουν τον εργάτη από κάθε δημιουργική εμπλοκή του, υποκαθιστώντας τον σε γρανάζι μιας τυποποιημένης μηχανής. Ο εργάτης οφείλει πιστά, διεκπεραιωτικά και επαναλαμβανόμενα να πραγματοποιεί τον προκαθορισμένο σκοπό του.¹⁸² Κάθε φαντασιακό και προσωπικό του στοιχείο σβήνει στα χέρια της εργαλειακής ορθολογικότητας που διαπνέει την παραγωγική διαδικασία.¹⁸³ Ο εργάτης με αυτόν τον τρόπο απομακρύνεται από το προϊόν της εργασίας του και αντιλαμβάνεται την εργασιακή διαδικασία ως εξωτερική προς αυτόν, σαν να συντελείται εν αγνοία του.¹⁸⁴ Αντιμετωπίζοντας την εργασία ως μια συνθήκη ξένη προς αυτόν, ο ίδιος καλείται να εκπληρώσει και να υποταχθεί σε αφηρημένους νόμους. Περιέρχεται σε μια κατάσταση έμμεσης επόπτευσης, όπου η στάση του καθίσταται ενατενιστική χωρίς πρακτικό αντίκτυπο. Πλέον ο φορέας της εργασίας παρουσιάζεται σαν να μην μπορεί να επηρεάσει το αποτέλεσμα της, το τελικό προϊόν, αφού η διαδικασία είναι πια αφηρημένη με τους δικούς της νόμους.¹⁸⁵ Παρατηρούμε σε αυτή τη διαδικασία την έκπτωση και τον διαμελισμό της ανθρώπινης προσωπικότητας. Την αντικειμενοποίηση της εργασιακής δύναμης, αφού εκείνη αναγνωρίζεται πια ως εμπόρευμα, δηλαδή, ως αυτόνομο αντικείμενο προς εκμίσθωση. Η παθητική ενατένιση διαδικασιών, των οποίων άλλοτε υπήρξε καθοριστικός συντελεστής, γίνεται σταδιακά η νέα κοινωνική πραγματικότητα του εργάτη. Η ύπαρξη του απομονώνεται όπως και των υπόλοιπων εργατών. Θίγουμε εδώ κεκαλυμμένα το ζήτημα του φετιχισμού του εμπορεύματος και της υλικής εξουσιαστικής του διάστασης.¹⁸⁶

Εισχωρούμε έτσι στην σημασία της συνεργασίας, ιδωμένης πια και ως αποτύπωσης του κεφαλαίου από τον ίδιο τον Μαρξ, καταγράφοντας την εννοιολογική μας αφετηρία. Θα σταθούμε σε ύστερο χρόνο στα σημεία που την απαρτίζουν. Εν είδει ορισμού λοιπόν ο Μαρξ σημειώνει για την συνεργασία « Η μορφή της εργασίας πολλών ανθρώπων, οι οποίοι εργάζονται σχεδιασμένα, παράλληλα και σε μεταξύ τους σσυνδυασμό στην ίδια παραγωγική

¹⁸² Μάρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, Τόμος II, μτφ. Μαυρομαμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013, σ. 535-536.

¹⁸³ ό.π., Lukács, G., *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, σ. 77.

¹⁸⁴ ό.π., 78.

¹⁸⁵ Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 84.

¹⁸⁶ Για την συζήτηση για τον φετισμό του εμπορεύματος και την συνείδηση ό.π., σ. 84-87.

διαδικασία ή σε διαφορετικές αλλά συναφείς παραγωγικές διαδικασίες, ονομάζεται συνεργασία [Koooperation]. »¹⁸⁷

Παρακάτω θα ισχυριστεί:

«Όπως είδαμε, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αρχίζει ουσιαστικά εκεί όπου το αρχικό και ατομικό κεφάλαιο απασχολεί ταυτόχρονα ένα μεγαλύτερο αριθμό εργατών, εκεί όπου η εργασιακή διαδικασία επεκτείνει το εύρος της (Umfang) και παρέχει προϊόν σε μεγαλύτερη ποσοτική κλίμακα. Η δράση (Wirken) ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών στον ίδιο χρόνο (Zeit) , στον ίδιο χώρο (ή, αν θέλετε στο ίδιο εργασιακό πεδίο για την παραγωγή του ίδιου εμπορευματικού είδους, υπό το πρόσταγμα του αυτού κεφαλαιοκράτη, αποτελεί ιστορικά και εννοιολογικά την αφετηρία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.» ¹⁸⁸

Διαβλέπουμε σε αυτό το σημείο το γεγονός, πως η συνεργασία αποτελεί σημείο εκκίνησης ιστορικά και εννοιολογικά για την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής.

Ο Αγγελίδης θα υπογραμμίσει πως συνεργασία μπορεί να αγγίζει την πλήρη μορφή της αναπτυξής της στην καπιταλιστική παραγωγή, αλλά δεν μένει συνυφασμένη με αυτήν, διαθέτοντας μια αυτόνομη ύπαρξη, διαθέτοντας της δικές της ιστορικές της μορφές.¹⁸⁹

Παρακάτω θα συνεχίσει γράφοντας για τη συγκέντρωση των εργατών γύρω από έναν διαμορφωμένο χώρο, στον σχεδιασμό του οποίου συμβάλλουν τόσο οι υλικοί όροι της παραγωγής (δρόμοι, εργοστάσια, κτήρια κτλ) όσο και η ίδια η σφαίρα της παραγωγής και της εργασίας (π.χ με τα μέσα που χρησιμοποιεί για την διεύρυνση της παραγωγικής διαδικασίας ή με τα νέα πεδία εργασίας που προοδευτικά προκύπτουν).

Παρατίθεται η μαρξική διατύπωση :

«Η βραχύτητα της περιόδου εργασίας αντισταθμίζεται από το μέγεθος της εργασιακής μάζας που ρίχνεται την κατάλληλη στιγμή στο πεδίο παραγωγής. Το έγκαιρο αποτέλεσμα (Wirkung) εξαρτάται εδώ από την ταυτόχρονη χρήση πολλών συνδυασμένων εργασιμων ημερών, το εύρος (Umfang) του ωφέλιμου αποτελέσματος εξαρτάται από τον αριθμό των εργατών, που όμως παραμένει πάντα μικρότερος από το αριθμό των εργατών οι οποίοι θα

¹⁸⁷ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο, τόμος Ι*, 2016 , σ. 297.

¹⁸⁸ ό.π., σ. 294.

¹⁸⁹ Αγγελίδης, Μ., *Συνεργασία και Κοινωνική Χειραφέτηση*, Αξιολογικά, Ανοιξη 2016. τχ. 30, σ.189.

εκπλήρωναν μεμονωμένα το ίδιο εύρος αποτελέσματος (Wirkungsraum) στο ίδιο χρονικό διάστημα (Zeitraum).»¹⁹⁰

Από την μια πλευρά, συνεπώς, η σφαίρα της εργασίας και της παραγωγής επεκτείνεται με την συνεργασία και τους υλικούς όρους εργασίας, και από την άλλη βρίσκονται υπό περιορισμό λόγω της διευρυμένης κλίμακας της παραγωγής. Το γεγονός πως χρησιμοποιείται για την παραγωγή ένας αριθμός εργατών, που εργάζεται ταυτόχρονα και στον ίδιο χώρο και χρησιμοποιεί τα ίδια παραγωγικά μέσα, αποτελεί μια ριζοσπαστική συνθήκη για τις αντικειμενικές συνθήκες εργασίας ακόμη κι αν ο τρόπος παραγωγής δεν μεταβάλλεται, αλλοτριώνεται, από κοινού στην εργασιακή διαδικασία.¹⁹¹ Η επαναστατική υφή της συνεργασίας στην καπιταλιστική παραγωγή εντοπίζεται αφενός στην από κοινού κατανάλωση των παραγωγικών μέσων που οδηγεί κατά συνέπεια στην εξοικονόμηση της χρήσης τους, αφετέρου στον εν μέρει κοινωνικό χαρακτήρα που αποκτούν πρωθύστερα και από την ίδια την εργασία. Ο καπιταλιστής θα ενώσει σε έναν τόπο τους εργάτες και θα ενσωματώσει στην παραγωγική διαδικασία μηχανισμούς επιτήρησης και πειθάρχησης.¹⁹² Η κανονικοποίηση της εργασίας μέσω χωρικών αλλά και χρονικών πρακτικών, θα ισχυροποιήσει την παρουσία του κεφαλαίου μέσα στην παραγωγή αποδεικνύοντας την σχέση αλληλεξάρτησής τους.¹⁹³ Η από κοινού κατανάλωση των μέσων παραγωγής επιφέρει μικρότερο ποσοστό της αξίας τους στη μονάδα του εμπορεύματος, γιατί από την μια πλευρά η συνολική αξία που εναποθέτουν αφορά μεγαλύτερο όγκο εμπορευμάτων και, από την άλλη, επειδή συγκριτικά με τα μεμονωμένα μέσα παραγωγής μπορεί να εισχωρούν μεν στη παραγωγική διαδικασία με μεγαλύτερη αξία, αλλά με σχετικά μικρότερη αξία από τη μεριά του πεδίου δράσης τους.¹⁹⁴

Ο Ένγκελς διατυπώνει τα παραπάνω ως εξής:

«Από τη μια μεριά η συνεργασία διευρύνει το πεδίο της παραγωγής κι έτσι καθίσταται αναγκαία για εργασίες που έχουν μεγάλη διάταξη στο χώρο. Από την άλλη, η συνεργασία περιορίζει το πεδίο παραγωγής καθώς συγκεντρώνει τους εργάτες σ' ένα μέρος με αποτέλεσμα να εξοικονομούνται έξοδα»¹⁹⁵

¹⁹⁰ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 300.

¹⁹¹ Αγγελίδης, Μ., *Συνεργασία και Κοινωνική Χειραφέτηση*, Αξιολογικά, Ανοιξη 2016. τχ. 30, σ. 191.

¹⁹² Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 304.

¹⁹³ Foucault, M., *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ Μπετζέλος, Τ., Πλέθρον, Αθήνα, 2011, σ. 249.

¹⁹⁴ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 305.

¹⁹⁵ Ένγκελς Φ., *Ουτοπιστικός σοσιαλισμός και επιστημονικός σο-σιαλισμός*, μτφ Φωτίου, Φ., εκδ. Θεμέλιο, σ. 85.

Στο παράδειγμα παραπάνω, συνδέονται δυο χωρικές αναφορές σχετικά με τον τόπο εγκατάστασης και σχετικά με το χώρο επίδρασης (Wirkungsraum) της διαδικασίας της εργασίας. Η ευρύτερη επίδραση συντελείται με εκείνα τα γενικά μέσα εργασίας που δεν μπαίνουν άμεσα στη διαδικασία, όντας προϊόντα προηγούμενης εργασίας, όπως κτίρια, δρόμοι κλ.π.¹⁹⁶

Η συνένωση των εργατών φαίνεται πλασματικά να πραγματοποιείται μόνο υπό την δύναμη του κεφαλαίου, το οποίο διασφαλίζει την συλλογική και κοινωνική κατ'επέκταση δύναμη τους. Το κεφάλαιο ευθύνεται για την απώλεια της απομόνωσης του εργάτη στην παραγωγική διαδικασία, αφού – πλέον - πέρα από τον κοινό τόπο ο βαθμός αλληλεξάρτησης στον καταμερισμό εργασίας έχει μειώσει την σχετική ανεξαρτησία των εργατών.¹⁹⁷ Εμφανίζεται απαραίτητη προϋπόθεση για την αγορά της ελεύθερης εργασίας από το κεφάλαιο η άρση του κατακερματισμού των εργατών και η ανάγκη της συνένωσής τους «σ' έναν κοινό τόπο» υπό την εποπτεία και τις διαταγές του. Η ενότητα στην παραγωγική και αξιοποιητική διαδικασία (ως ενότητα του κεφαλαίου) πραγματοποιείται εξωτερικά στον χώρο και τον χρόνο, όπως μελέτησε ενδελεχώς ο Μαρξ μέσα από τις διαδικασίες της εργασίας και τους υλικούς όρους της παραγωγής.¹⁹⁸ Η συνεργασία, όπως σκιαγραφείται στην συγκεκριμένη ιστορική στιγμή της στην καπιταλιστική της μορφή, υπαινίσσεται την αυτονομία των εργατών από τους υλικούς όρους παραγωγής.¹⁹⁹ «Διαβλέπει», εν ολίγοις, την απαλλοτρίωση των εργατών από τα μέσα και τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής του βίου τους μέσω της εργασίας.

Αποτελεί γενικό κοινωνικό κανόνα της καπιταλιστικής παραγωγής η εξασφάλιση του ελάχιστου ορίου βιοτικών απολαύσεων των εργατών και η διατήρηση της μηχανιστικής τους λειτουργίας στην παραγωγική διαδικασία. Οι ίδιοι, μέσω της εργασίας τους, εξασφαλίζουν τον βιοπορισμό τους επιλύοντας έτσι την κρίση του κεφαλαίου ανά ιστορικές περιόδους, ενώ και οι ανάγκες που ξεπηδούν σταδιακά και από την πολιτιστική βιομηχανική ανάπτυξη δεν παύουν να επαληθεύουν την δύναμη του κεφαλαίου «να εκπολιτίσει τους εργάτες» και να δικαιωθεί εν τέλει στην πάροδο της ιστορίας.²⁰⁰

Είναι γεγονός πως η αναπαραγωγή του κεφαλαίου εμφανίζεται ως καθολική εξουσία επί των όρων διαβίωσης των εργατών, και πέρα από την άμεση οικονομική τους εξάρτηση υπόκεινται σε μια «εμπράγματα βία», όπως την θέτει ο Μαρξ, στην οποία το κεφάλαιο

¹⁹⁶ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο, τόμος Ι*, 2016, σ. 303.

¹⁹⁷ ό.π., σ. 304.

¹⁹⁸ ό.π., σ. 302. και σ. 304.

¹⁹⁹ Αγγελίδης, Μ., *Συνεργασία και Κοινωνική Χειραφέτηση*, Αξιολογικά, Ανοιξη 2016. τχ. 30, σ. 190-191.

²⁰⁰ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 222.

εξουσιάζει κάθε σχέση. Ο Φουκώ θα εισάγει την «εννοια της βιοεξουσίας» , για να επισημάνει την ύπαρξη θεσμικών και τεχνολογικών πρακτικών και μηχανισμών για την καθυπόταξη των υποκειμένων και την ανάπλάσή τους εκ του μηδενός υπό τις βλέψεις και τις επιδιώξεις των εξουσιών.²⁰¹ Πέρα από την επιτήρηση και την καθυπόταξη της εργασίας, η βαθύτερη επιδίωξη του κεφαλαίου ήταν η καθυπόταξη του ίδιου του όρου της αναπαραγωγής του, της ίδιας της ζωής και των εκφάνσεών της.²⁰² Ο Μασερέ στη διατομή των δύο θεωρητικών θα συγκροτήσει την έννοια του παραγωγικού υποκειμένου, ώστε να περιγράψει τις νεωτερικού τύπου εξουσιαστικές σχέσεις και έξω από το εργοστάσιο. ²⁰³

Η αντικειμενοποιημένη εργασία η οποία παίρνει τη μορφή του κεφαλαίου επιβάλλεται στην ζωντανή εργασία, αφού όσο ενισχύεται η παραγωγική δύναμη της εργασίας, τόσο ενισχύεται η δύναμη του κεφαλαίου. Η κυριαρχία της κεφαλαιακής δύναμης επισφραγίζεται με την ιδοποίηση της βούλησης του κεφαλαίου από τον εργάτη.²⁰⁴ Η προϋπόθεση αυτή σημειώνεται ως αναπόδραση από την σχέση κυριαρχίας που σκιαγραφείται στον καπιταλισμό. Παρά την κατάργηση των άμεσων μορφών καταναγκασμού και υποταγής με τη μορφή της δουλείας σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες, η ανάδυση του καπιταλισμού δεν εξαλείφει αυτά τα χαρακτηριστικά αλλά τα αναπαράγει έμμεσα.²⁰⁵

Μια κριτική της καπιταλιστικής συνεργασίας

Το κεφάλαιο, όπως διαφαίνεται και παραπάνω, συσπείρωσε τις δυνάμεις και τα μέσα παραγωγής σε έναν κοινό τόπο υπό τον έλεγχο του, θέτοντας έτσι τους όρους για την καπιταλιστική συνεργασία. Ο πλήρης απόχωρισμός των μέσων παραγωγής από την εργασία ολοκληρώνεται ιστορικά στη «μανιφακτούρα» και συναντά την πιο αναπτυγμένη του μορφή στην καπιταλιστική παραγωγή. Η συνένωση αυτή διαμορφώνει τυπικό χαρακτήρα εφόσον αφορά το προϊόν της εργασίας και όχι περιεχομενικά την ίδια την εργασία. Όλοι οι εργάτες βρίσκουν ως σημείο αναφοράς της ενότητας, το κεφάλαιο. Παρουσιάζεται, συνεπώς, σε

²⁰¹ Foucault, M., *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ Μπετζέλος, Τ., Πλέθρον, Αθήνα, 2011, σ. 248-250.

²⁰² ό.π., σ. 250.

²⁰³ Macherey, P., *Φουκώ & Μαρξ*, μτφρ Μπετζέλος, Τ., Αθήνα, Εκτός Γραμμής, 2013.

²⁰⁴ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 273.

²⁰⁵ Ο Μαρξ αντιτίθεται στην σμιθιανή διατύπωση για το αμιγώς αρνητικό περιεχόμενο της εργασίας, η οποία συνδέεται με τον εξαναγκασμό και την υποταγή, και αναζητά την εργασία, ως θετική δραστηριότητα. Η μη εργασία για την μαρξική αντίληψη δεν συναντά την ευτυχέστερη συνθήκη ζωής, αλλά αρνείται την ελευθερία και την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου. Η ελεύθερη εργασία όπως επισημαίνεται και περιγράφεται από τον θεωρητικό, σηματοδοτεί την «ενεργοποίηση της ελευθερίας, και αποτελεί προϋπόθεση υπέρβασης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Η πραγμάτωση της ελεύθερης εργασίας μπορεί θέτει ως όρους την θέσπιση τους κοινωνικού της χαρακτήρα στην παραγωγή και την αναδειξη του επιστημονικού της υπόβαθρου. Βλ. Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)*, τόμος II, σ. 241 και σ. 565.

αυτούς, ως μια ξένη και αυτοτελής ύπαρξη που συμπεκνώνει όλη την εργασία (το κοινωνικό της χαρακτήρα δηλαδή) για τον σκοπό του κεφαλαίου.²⁰⁶ Στην ανταλλαγή που πραγματοποιείται το κεφάλαιο φέρεται να εκπροσωπεί τη συνολική κατανάλωση και τις ανάγκες της κοινωνίας, ενώ οι εργάτες εισέρχονται στην ανταλλαγή ως μεμονωμένοι δρώντες.²⁰⁷ Με άλλα λόγια, το κεφάλαιο είναι ο φορέας της κοινωνικής συλλογικής δύναμης στην διαδικασία της ανταλλαγής, συγκεντρώνοντας τόσο τα προϊόντα εργασίας όσο και τις ίδιες τις εργασίες που παρουσιάζονται ως ανεξάρτητες.

Προφανώς, ένας ακόμη απαραίτητος όρος για την ανταλλαγή μισθού και εργασίας είναι η συνένωση των εργατών κάτω από την ίδια στέγη υπό την εποπτεία του κεφαλαίου. Ο συνεταιρισμός αυτός δεν θα προκύψει από την φυσική βία ή τον εξαναγκασμό, αλλά την εξάρτηση με τα μέσα παραγωγής τα οποία δεν ανήκουν στον εργάτη.²⁰⁸ Στο Grundrisse, θα ισχυρίσται ο Μαρξ, πως η συνεργασία και ο καταμερισμός της εργασίας στο μέτρο που αποτελούν παραγωγικούς όρους του κεφαλαίου είναι και η παραγωγική του δύναμη.²⁰⁹ Είναι σαφές πως με αυτό τον τρόπο το κεφάλαιο αυξάνει την παραγωγική του δύναμη και κατ' επέκτασιν το πλεόνασμα που αποφέρει η ενωμένη και συνδυασμένη εργασία.²¹⁰ Παρατηρείται, λοιπόν, μια αντίφαση: να παρουσιάζεται η συνολική κοινωνική παραγωγική δύναμη υποστασιοποιούμενη στο κεφάλαιο και η συνένωση να βιώνεται από τον εργάτη ως τυχαία.²¹¹ Ο τρόπος της συνεργασίας του αποφαίνεται ως προϊόν της εμπειρικής ύπαρξης του κεφαλαίου κι όχι ως δική του εργασία, δική του εκδήλωση της ζωής, αλλά την επιτελεί καταναγκαστικά, όπως σημειώνει και ο Ανταμ Σμιθ, σαν «βάρος».²¹²

Ανταγωνισμός

Αντιστικτικά, για την έννοια του ανταγωνισμού οφείλουμε να αναφέρουμε κάποια στοιχειώδη επιχειρήματα της μαρξικής κριτικής, καθώς εμφανίζεται καταστατική η λειτουργία του για την άρνηση της ατομικής ελευθερίας του εργάτη. Η έννοια του ανταγωνισμού γαλουχήθηκε και προμοταρίστηκε ιδιαίτερα από τους φυσιοκράτες, οι οποίοι την εξάγνισαν από την αρνητική της διάσταση, δίνοντας έμφαση στην απαλλαγή της

²⁰⁶ Μάρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, Τόμος II, μτφ. Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013, σ 445

²⁰⁷ Βλ. ό.π., σ .448

²⁰⁸ Μαρξ, Κ., Grundrisse. *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος II, σ. 446.

²⁰⁹ ό.π., σ . 449.

²¹⁰ ό.π., σ. 400.

²¹¹ ό.π., σ .357.

²¹² ό.π., σ .351.

κυβερνητικής πίεσης και εμπλοκής στη κίνηση του κεφαλαίου.²¹³ Διακηρύσσοντας την κατάργηση των ορίων και των απαγορεύσεων της καπιταλιστικής αγοράς, την αποδέσμευση των φραγμών της παραγωγής, απέτυχαν να σημειώσουν πως ο ελεύθερος ανταγωνισμός δεν απευθυνόταν σε ελεύθερες ατομικότητες, τόσο στο επίπεδο της παραγωγής όσο και στο επίπεδο της ανταλλαγής.²¹⁴ Ο ανταγωνισμός υποστηρίζεται πώς διέλυσε πρότερους φραγμούς στην παραγωγή χωρίς να αποσαφηνίζεται αν όντως αποτελούσαν φυσικά όρια που επέτρεπαν την φυσιολογική κίνηση εντός αυτών. Εικάζεται πως, εν τέλει, οι μόνοι φραγμοί που όντως καταργήθηκαν αποτελούσαν φραγμό για το ίδιο και το κεφάλαιο και τον ρυθμιστικό του ρόλο στην παραγωγή. Τα ιστορικά όρια της γέννησης και ανάπτυξης του είναι τα μόνα πραγματικά όρια που αναγνωρίζει το κεφάλαιο ως τέτοια παρά την ψευδή εμφάνισή τους ως όρια της παραγωγής.²¹⁵

Ο ελεύθερος ανταγωνισμός αποτελεί την πιο ειλικρινή συμπεριφορά του κεφαλαίου σαν κεφάλαιο και λειτουργεί διεκπεραιωτικά ως προς την ελεύθερη κίνησή του. Για τον Ρικάρντο η συνθήκη του ελεύθερου ανταγωνισμού αποτελεί ισχυρή προϋπόθεση για την κατανόηση των νόμων του κεφαλαίου. Ο ανταγωνισμός διαμορφώνει την παραγωγική διαδικασία και την κοινωνική δύναμη αυτής, δίνοντας την εντύπωση στους εργάτες πως η ελεύθερη κίνησή τους μέσα στους ήδη υπάρχοντες όρους του κεφαλαίου αποτελεί την έκφραση της ίδιας τους της ελευθερίας, ενώ στην ουσία πρόκειται μόνο για την πραγματική ανάπτυξη του κεφαλαίου, και κάθε φράγμα που σπάει, απελευθερώνει έναν αναπαραγωγικό όρο του κεφαλαίου.²¹⁶

Αναφέρεται σε μια κριτική ανάλυση για την μαρξική θεωρία πως «Ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών είναι μια άλλη μορφή του ανταγωνισμού των κεφαλαίων», ο πιο επιφανής τρόπος να αυξήσει τον πλούτο του.²¹⁷ Αυτή η αντίφαση, πως ο ανταγωνισμός αποτελεί την ελευθερία του κεφαλαίου και την απόλυτη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων -άρα και της ανθρώπινης ελευθερίας εν γένει- σηματοδοτεί πως η κατάργησή του συνεπάγεται την άρνηση της ελευθερίας. Μέσα στον ανταγωνισμό τα υποκείμενα βάσει ιδιωτικών

²¹³ Μαρξ, Κ., Ο άνθρωπος στην εργασία και τη συνεργασία, εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 229.

²¹⁴ ό.π., σ. 229.

²¹⁵ ό.π., σ. 123.

²¹⁶ Μηλιός, Γ., & Δημούλης, Δ., & Οικονομάκης, Γ., *Η θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό*, Αθήνα, Νήσος, 2005, σ. 116

²¹⁷ ό.π., σ. 116.

συμφερόντων επιτυγχάνουν το γενικό συμφέρον, συνεπάγεται δηλαδή η υπαγωγή τους στους γενικούς καπιταλιστικούς όρους αναπαραγωγής.²¹⁸

Ο διαλεκτικός υλισμός ξεκινά από την θεμελιώδη παραδοχή ότι, επειδή ακριβώς ο άνθρωπος είναι ένα βιολογικά ατελές ον, η επιβίωσή του είναι δομικά εξαρτώμενη από την συνδρομή και τη συνεργασία των άλλων. Η ανεξάλειπτη κάλυψη των βιοτικών αγαθών οδηγεί στη σύγκρουση και τον ανταγωνισμό για την εξασφάλισή τους, ο οποίος, σε όλες τις ταξικές κοινωνίες, καταλήγει στην ιδιοποίηση του πλεονάσματος από μια μειοψηφία και την καθίδρυση σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο που πηγάζουν από αυτήν την ιδιοποίηση.²¹⁹ Ο μαρξισμός, λοιπόν, σε αντίθεση με την αφήγηση προόδου και ευημερίας με εγγυητή τον Ορθό Λόγο ως αναλλοίωτο χαρακτηριστικό του αυτόνομου ατόμου που χαρακτηρίζει το φιλελεύθερο διαφωτισμό, αναγνωρίζει την «κακή πλευρά» της ανθρώπινης ιστορίας, ως ιστορίας βίας και στερήσεων, η εξέλιξη της οποίας είναι μη προβλέψιμη και μπορεί να πάρει να πάρει πολλές διαφορετικές κατευθύνσεις, προοδευτικές ή αντιδραστικές.²²⁰

Η συνεργασία ως ενότητα του κεφαλαίου

Το κεφάλαιο αντιμετωπίζει κι εκείνο εσωτερικούς διχασμούς, αλλά επιτυγχάνει τη δική του ενότητα κυρίως στην ηγεμονική κυριαρχία μιας συγκεκριμένης ομάδας συμφερόντων. Αναδεικνύεται εσωτερικά μια ηγεμονική ελίτ που επιβάλλει την δική της «οικονομική» λογική καθολικό πρότυπο της οικονομικής σφαίρας. Η ίδια αυτή «κλίκα» επιβάλλει ύστερα στην κοινωνία τις μορφές συσσώρευσης και πολιτικής κυριαρχίας που την εξυπηρετούν (βασίζόμενη σε ένα «ιστορικό μπλοκ»)²²¹ Θα αποσαφηνίσουμε, εδώ, πως πρόκειται για μια ιστορικιστική αντίληψη η οποία εκλαμβάνει κάθε καπιταλιστική ομάδα ως ενδογενώς συνεκτικό και αυτόνομο κοινωνικό «υποκείμενο» που βρίσκει την αντιστοιχία του σε ένα καθορισμένο θεσμικό περιβάλλον της καπιταλιστικής κοινωνίας.²²²

Τι γίνεται ωστόσο όσον αφορά την επιβεβλημένη συνεργασία από την ηγεμονική οικονομική λογική στην εργατική της βάση; Όσον αφορά το ζήτημα της από «τα πάνω»

²¹⁸ Βλ. ό.π., σ. 118.

²¹⁹ Eagleton, T., *Λογική, Πίστη και Επανάσταση*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2011, σ. 108-125.

²²⁰ Althusser, L., Balibar, E., Establet, R., Macherey, P., Ranciere, J., *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφ. Δημούλης, Δ., Βαλλιάνος, Χ., Παπαοικονόμου, Β., επιμ. Δημούλης, Δ., Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 158-161

²²¹ Βλ. ό.π., σ. 177.

²²² Λαπατσώρας, Σ., & Μηλιάς, Γ., «Χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο: Παραγωγικό ή «παρασιτικό»;», Θέσεις, τχ 123, Τεύχος 123, σ.

εγκατεστημένης λογικής, δηλαδή του κεφαλαίου που ενοποιεί όσους υπάγονται μέσω της εργασίας τους σε αυτό, θα δούμε τοποθετήσεις από ποικίλες οπτικές ακολουθώντας τη ροή των μαρξικών κειμένων. Στο Grundrisse, εντοπίζονται οι πρώτες αναφορές στην ενότητα αναφορικά με τις μηχανές και την βιομηχανοποίηση, ενώ αργότερα στο τρίτο μέρος του *Κεφαλαίου* επιτελείται μια πιο συστηματική θεματοποίηση σε ένα ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο «Ενότητα της εργασιακής διαδικασίας και της διαδικασίας αξιοποίησης».²²³

Σε αυτή τη διαδικασία, λοιπόν, απόλυτης καθυπόταξης της εργασίας και επιβολής της λογικής του κεφαλαίου, πρώτο στάδιο αποτελεί η άσκηση διεύθυνσης από το κεφάλαιο και χαρακτηριστικά σημειώνει ο Μαρξ: «Η εργασία και ο ίδιος ο εργάτης τίθενται υπό τον έλεγχο του κεφαλαίου, υπό τις εντολές του. Αυτή την σχέση ονομάζω τυπική υπαγωγή της εργασίας».²²⁴ Η τυπική υπαγωγή, η οποία κατέχει περίοπτη θέση στην εκτύλιξη της μαρξικής θεωρίας για την φύση της εργασίας, δεν θα μπορούσε να μην μας απασχολήσει σε σημαντικό βαθμό και στο παρόν κείμενο.

Στο τελευταίο κεφάλαιο από τα επεξεργασμένα *Χειρόγραφα* του 1863-64, με τίτλο «Αποτελέσματα της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας», ο Μαρξ θα υπογραμμίσει πως η εργασία ως δημιουργός αξίας δεσμεύεται σε μια διαδικασία αντικειμενοποίησης και γίνεται τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου.²²⁵ Η λεγόμενη αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου είναι ακριβώς αυτή η ικανότητα διατήρησης και αναπαραγωγής της αξίας.²²⁶ Συνεπώς, η ζωντανή εργασία πραγματοποιείται σε αξία και τίθεται έτσι ως τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου.

Ο ρόλος της τεχνολογίας στην πορεία της ανάπτυξης του κεφαλαίου έχει υπογραμμιστεί επισταμένα και ο Μαρξ θα συγκροτήσει τον όρο «πραγματική υπαγωγή» για να αποδώσει τον τρόπο με τον οποίο το κεφάλαιο θα μετασχηματίζει κάθε φορά την εργασιακή διαδικασία παραγωγής, συσχετίζοντάς την αργότερα με τη συζήτηση γύρω από τη σχετική υπεραξία. Στο κομμάτι για την συνεργασία θα επισημάνει ότι το κεφάλαιο την οργανώνει πριν τη διαδικασία απόδοσης του μισθού, και χαρακτηριστικά θα γράψει για τον λόγο που πραγματοποιείται αυτό, πως έτσι αντιμετωπίζει τους εργάτες ως μια σχέση του κεφαλαίου κι όχι ως τη μεταξύ τους σχέση.²²⁷ Ο τρόπος παραγωγής που προσιδιάζει στο κεφάλαιο ως

²²³ Σχετικά με την παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, σ. 154-155.

²²⁴ Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)*, τόμος ΙΙ, σ. 83.

²²⁵ Arthur, C., «Η έννοια της υπαγωγής», μτφ. Βαλλιάνος, Χ., *Θέσεις*, Τεύχος 100, περίοδος: Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2007, σ.12.

²²⁶ Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)*, τόμος ΙΙ, σ. 103.

²²⁷ ό.π., σ. 261.

σύστημα «διεύθυνσης» απαιτεί «ένα νέο είδος εργασίας, την εργασία της επόπτευσης», μια εργασία που απέκτησε ύψιστη σημασία για την διαμόρφωση της παραγωγικής διαδικασίας.²²⁸

Υπό αυτήν την σκοπιά, η συνεργασία γίνεται αντιληπτή ως η «παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου». Αυτή είναι η πρώτη ένδειξη πως υπήρξε μια πραγματική μεταβολή του τρόπου παραγωγής. Η συνεργασία όσον αφορά τη δική τη συμβολή θα επιτρέψει έναν συγκεκριμένο τεχνικό καταμερισμό της εργασίας. Όλοι οι εργάτες ανάγονται σε μια «μονόπλευρη, αφηρημένη, μερική» λειτουργία. Η «ολότητα» της εργασίας τους δεν υπάγεται σ' αυτούς, καθώς «οι εργάτες αποτελούν τα οικοδομικά υλικά αυτού του συνδυασμού». Δεν αποτελεί πλέον ο εργάτης τον παραγωγό του εμπορεύματος, καθολικά, διότι ο χαρακτήρα της εργασίας απαιτεί παραπάνω. Απαιτείται το εργαστήριο για έναν μεταλλουργό παραδείγματος χάριν, άρα ο εργάτης αντιμετωπίζεται ως διαμεσολαβητικός κρίκος ενός συλλογικού μηχανισμού υπό την παρουσία του κεφαλαίου.²²⁹ Οι νέες συνθήκες του καταμερισμού εργασίας απαιτούν από το εργατικό δυναμικό νέες δεξιότητες, οι οποίες καλλιεργούνται ήδη σε «καθεστώς» καθυπόταξης. Άρα, ο εργάτης δεν υπάγεται στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, πλέον, επειδή αποστερείται τα μέσα παραγωγής, αλλά επειδή η φύση και ο τρόπος εργασίας μετασχηματίστηκαν.²³⁰ Συνοπτικά θα ισχυρίσται ο Μαρξ πως «η κοινωνική μορφή της συνδυασμένης εργασίας των εργατών είναι η ύπαρξη του κεφαλαίου επί και εναντίον του εργάτη»²³¹.

Στη συνέχεια του κειμένου, συνοψίζει τη συζήτησή του, συνδέοντας δύο ζεύγη εννοιών. «Τη μορφή που βασίζεται στην απόλυτη υπεραξία την ονομάζω τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο»,²³² ενώ «η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο αναπτύσσεται σε όλες τις μορφές που παράγουν σχετική, σε αντιδιαστολή προς την απόλυτη, υπεραξία».²³³ Σε αυτή τη θέση αναδεικνύεται και η σημασία της υπεραξίας για τον χαρακτήρα των παραγωγικών σχέσεων και τον μετασχηματισμό τους για την ανάπτυξη της κεφαλαιακής σχέσης. Θα έλεγε κανείς ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποκτά την

²²⁸ ό.π., σ 262.

²²⁹ ό.π., σ. 279.

²³⁰ ό.π., σ.. 280.

²³¹ ό.π., σ. 280.

²³² ό.π., σ. 95.

²³³ ό.π., σ.. 105.

δική της μοναδική οντότητα, τη μορφή ενός «*sui generis*» τρόπου παραγωγής, αλλάζοντας την εικόνα της υλικής παραγωγής.²³⁴

Ιστορικά, η κορυφαία στιγμή της επιβολής του κεφαλαίου και υπόταξης της εργασίας βρίσκεται στη στιγμή της εκβιομηχάνισης, όπως ενδελεχώς διατείνεται ο Μαρξ στο *Grundrisse*.²³⁵ Οι μηχανές αποποιοούνται πια τον ρόλο τους αποκλειστικά ως μέσα εργασίας και εκτυλίσσονται σε ένα αυτόματο μηχανικό σύστημα που αποτελεί τρόπο ύπαρξης του κεφαλαίου (πάγιο κεφάλαιο). Όποια μεταβολή προκύψει στο πάγιο κεφάλαιο θα είναι σύμφωνη με τις απαιτήσεις του κεφαλαίου, η κεφαλαιακή μορφή θα επικαθορίσει το περιεχόμενο, ώστε να είναι κατάλληλο γι' αυτήν, τουλάχιστον μέχρι το βαθμό που θα κυριαρχεί επί της εργασίας.²³⁶

Στη συνέχεια, στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, επιμένει ισχυριζόμενος πως οι εργάτες υποτάσσονται στο κεφάλαιο και αποτελούν απλώς συστατικά των κοινωνικών τους κατασκευών και οι κοινωνικές μορφές της εργασίας τους συγκροτούνται έξω από αυτούς. Η εργασία μετασχηματίζεται μέσα από την υπαγωγή της, παίρνοντας μια μορφή η οποία απομονωμένη από το κεφαλαιοκρατικό πλαίσιο αδυνατεί να υπάρξει και να παράγει και καταστρέφεται.²³⁷ Έχοντας, λοιπόν, στην κατοχή του (υπό νομικούς όρους, αλλά όχι μόνον) ο καπιταλιστής τόσο το εργατικό δυναμικό όσο και τις μηχανές, εμφυσά σε αυτά, θα μπορούσαμε ίσως τολμηρά να ισχυριστούμε, το «πνεύμα» του, την δύναμή του. Το κεφάλαιο ιδιοποιείται τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνικής εργασίας ως δικές του, έτσι ώστε να μεγεθύνεται. Η ικανότητα της παραγωγής οφείλεται πραγματικά στο κεφάλαιο το οποίο είναι παραγωγικό όπως θα σημειώσει ο Μαρξ με δύο τρόπους: Αρχικά «ως ο πειθαναγκασμός προς εκτέλεση υπερεργασίας» και, δευτερογενώς «ως η προσωποποίηση και ο εκπρόσωπος, η πραγματοποιημένη μορφή των «κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας» ή «των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας».²³⁸

Το κεφάλαιο, ως αυτοαξιοποιούμενο, ιδιοποιείται την παραγωγική εργασία των «μεμονωμένων εργατών », γιατί αυτό απορρέει από την κοινωνική τοποθέτηση της εργασίας

²³⁴ ό.π., σ. 83

²³⁵ ό.π., σ. 83.

²³⁶ ό.π., σ. 85.

²³⁷ ό.π., σ. 123-124.

²³⁸ Μαρξ, Κ., *Αποτελέσματα του άμεσου προτού παραγωγής*, μτφρ Μιγάδη, Ε., Α/συνέχεια, 1983 σ. 158.

ως στοιχείου που ανήκει στο κεφάλαιο, μέσω της καταβολής του μισθού κι όχι από την ανάπτυξη των φυσικών της δυνατοτήτων.²³⁹

Το κεφάλαιο ως υλική παραγωγική δύναμη προσωποποιείται/εκδηλώνεται στον συλλογικό εργαζόμενο. Σφαιτεριζόμενο το κεφάλαιο τις μεμονομένες ικανότητες των εργατών, εμφανίζει μια συλλογικότητα που απορρέει όχι από τον συνεταιρισμό των ανθρώπων, αλλά παρουσιάζεται ως παραγωγική δύναμη του ίδιου του κεφαλαίου, στο μέτρο που επιβάλλει τις αρχές της οργάνωσης του και μέσω αυτών υποτάσσει τους εργάτες σε έναν ιεραρχικό καταμερισμό εργασίας.²⁴⁰ Παρατηρείται μέσω αυτών των πρακτικών μια διαδικασία υποκειμενοποίησης του κεφαλαίου ενσωματωμένο στο πλαίσιο του εργοστασίου. Κρατώντας ως δεδομένο την παραπάνω διατύπωση, ίσως κατανοούμε πως ο Μαρξ καταλήγει στο ότι «Μ' αυτό τον τρόπο, το κεφάλαιο δημιούργησε κεφάλαιο».²⁴¹ Εδώ βρίσκεται ένα μέρος από την ζωτικής σημασίας για το κεφάλαιο έννοια της συνεργασίας, η ενοποίηση δηλαδή της παραγωγικής διαδικασίας από τη λογική του κεφαλαίου. Η συνεργασία θα αποτελέσει την πρώτη πιο βασική μορφή της σχετικής υπεραξίας, το ζητούμενο του καπιταλιστή.

Η διαλεκτική της καπιταλιστικής παραγωγής είναι μια διαλεκτική όπου η μορφή επιδιώκει τη διασφάλιση και σταθεροποίηση μέσω της υπαγωγής της υλικής παραγωγής και της μεταστροφής της σε φορέα αυτοαξιοποίησης. Στην πραγματικότητα, το κεφάλαιο σημειώνει ο Μαρξ εξουσιάζει τόσο τον εσωτερικό του άλλο, που αποδίδει στον εργάτη, όσο και τον εξωτερικό άλλο, δηλαδή την φύση.²⁴² Ο Μαρξ συνοψίζει κατατοπιστικά στο *Grundrisse*: «Το κεφάλαιο δεν δημιούργησε τον κόσμο εκ νέου, αλλά βρήκε την παραγωγή και τα προϊόντα που προϋπήρχαν, πριν να τα υπαγάγει [unterwart] στη διαδικασία του. Από τη στιγμή που τέθηκε σε κίνηση, ξεκινώντας από τον εαυτό του, προϋποθέτει συνεχώς τον εαυτό του στις διάφορες μορφές του ως αναλώσιμα προϊόντα, πρώτες ύλες και εργαλεία εργασίας, προκειμένου να αναπαράγεται συνεχώς σ' αυτές τις μορφές. Οι μορφές αυτές εμφανίζονται αρχικά ως συνθήκες τις οποίες προϋποθέτει το ίδιο το κεφάλαιο, ενώ στη

²³⁹ ό.π., σ. 157.

²⁴⁰ Δεν κρίνουμε σκόπιμο εδώ να αναφερθούν διεξοδικά οι τρόποι επόπτευσης της εργασίας, συνοπτικά θα παραθέσουμε πως πρόκειται για δύο τρόπους. Ο πρώτος είναι ο καταναγκασμός για την αύξηση της έντασης της εργασίας και ο δεύτερος αφορά τον σχεδιασμό και την διοίκηση της παραγωγικής διαδικασίας από τον επόπτη. Για περισσότερα βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο, τόμος I*, σ. 304.

²⁴¹ Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)*, τόμος II, σ. 463.

²⁴² Ίσως εντοπίζονται εδώ αντιστοιχίες με την εγγελιανή ιδέα του Απόλυτου, το οποίο επιδιώκει την πραγμάτωση όλων των συνθηκών της ύπαρξης του. Όπως και το εγγελιανό υποκείμενο, το κεφάλαιο ως υποκείμενο δεν είναι τίποτα άλλο, από τη συνεχή διαδικασία της παραγωγής του, χωρίς καμιά αρχή ή αποτέλεσμα.

συνέχεια εμφανίζονται ως αποτελέσματά του. Αναπαράγοντας τον εαυτό του, παράγει τις συνθήκες του».²⁴³

Στο σημείο αυτό, ας μας επιτραπεί μια παρέκβαση, για την συσχέτιση μεταξύ κεφαλαίου και Απολύτου στον Χέγκελ, γύρω από το επιχείρημα για την υποταγή της πραγματικότητας στην ιδεατότητα της μορφής τους. Στο *Κεφάλαιο* θα υπογραμμίσει για τον Χέγκελ ο Μαρξ «η διαδικασία της σκέψης, την οποία με το όνομα Ιδέα μετασχηματίζει σε ανεξάρτητο υποκείμενο, είναι ο δημιουργός του πραγματικού, το οποίο φιγουράρει μόνο ως η εξωτερική του εμφάνιση».²⁴⁴ Αν επιχειρούσαμε μια απλούστευση θα λέγαμε, ότι ο δημιουργός δεν δημιουργεί τον κόσμο από το μηδέν, αλλά σχηματοποιεί το χάος σε έναν κόσμο με λογική τάξη. Ακολουθεί η γνωστή αναστροφή της μαρξικής ιδεολογίας στη θεωρία του Χέγκελ για να «στηριχθεί στα πόδια του». Ωστόσο φαίνεται και το κεφάλαιο να βρίσκεται με το κεφάλι στην γη, άρα επιδέχεται της ίδιας κριτικής τοποθέτησης. Το πνεύμα του κεφαλαίου ισοδυναμεί με τον δημιουργό και καθίσταται ένα υποκείμενο που καταλαμβάνει την υλική παραγωγή.²⁴⁵ Σε απάντηση της κυρίαρχης λογικής και της υπό φουκωικούς όρους καθεστωτικής αλήθειας που επιβάλλει η μορφή του κεφαλαίου, αφού παρουσιάζεται ως μια αυτό-αξιοποιούμενη δύναμη, τίθεται ως ζήτημα η αποδόμησή της. Ότι δηλαδή επιβάλλει το κεφάλαιο σε κάθετι που παρουσιάζεται ως κάτι παραπάνω από τον εαυτό του.

Το κεφάλαιο ως πραγματικό υποκείμενο βρίσκει απέναντί του την ζωντανή εργασία, η οποία μέσα σε αυτή την καπιταλιστική σχέση αποξενώνεται από τον εαυτό της.²⁴⁶ Ο Μαρξ θα καταγράψει στα Grundrisse: «[Η εργασία] προϋποτίθεται αντικειμενικά, ωστόσο προϋποθέτει την αντικειμενικότητά της ως τη μη ύπαρξή της, ή ως την ύπαρξη της μη ύπαρξής της – την ύπαρξη του κεφαλαίου».²⁴⁷ Δηλαδή, η αποδοχή του κεφαλαίου από το ίδιο και κεφάλαιο και η άρνηση της εργασίας από την ίδια την εργασία, χαρακτηρίζονται ως ταυτόσημες διαδικασίες, διακριτές μόνο στο βαθμό που η μία αποτελεί για την άλλη προυπόθεση της ύπαρξής της.²⁴⁸ Το κεφάλαιο, λόγω της αυτοκατάφασης του θα βρεθεί τόσο ως μερικό όσο και ως ολότητα μέσα στην κεφαλαιακή σχέση, ενώ η εργασία θα αναπαράγεται ως το αντίθετο του κεφαλαίου, ως η μερικότητα, αφού δεν κατέχει τα μέσα

²⁴³ Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (1857-1858)*, τόμος II, σ 29 σ. 34.

²⁴⁴ Arthur, C., «Η έννοια της υπαγωγής», μτφ. Βαλλιάνος, Χ., Θέσεις, Τεύχος 100, περίοδος: Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2007, σ. 33.

²⁴⁵ ό.π., σ. 33.

²⁴⁶ ό.π., σ. 30.

²⁴⁷ Όπως και το εγγεληνό υποκείμενο, το κεφάλαιο υποκείμενο δεν είναι τίποτα άλλο από τη συνεχή διαδικασία της παραγωγής του, χωρίς καμιά αρχή ή αποτέλεσμα.

²⁴⁸ ό.π., σ.33.

παραγωγής. Η κριτική που ανακύπτει αφορά τον ανασχηματισμό της εργασιακής διαδικασίας και κατ' επέκτασιν της ανθρώπινης πραγματικότητας, από την μορφή του κεφαλαίου που αντιστρέφει σαν καθρέφτης την πραγματικότητα.²⁴⁹ Πιο απλά θα ισχυρόμασταν πως βρίσκονται σε μια συνύπαρξη η «ψευδής» και η «αληθής» οντολογική διάσταση του κεφαλαίου.²⁵⁰

Εντοπίζεται μια συστοιχία θέσεων μεταξύ της εγγελιανής Ιδέας και της Ιδέας του κεφαλαίου, αφού και οι δύο ως απόλυτες καθολικές μορφές ισχυρίζονται emphatically πως συνιστούν την πραγματικότητα στο σύνολό της, επειδή το σύνολο του περιεχομένου τίθεται ως ο εαυτός του υπό ένα άλλο σχήμα. Η κριτική που διαμορφώθηκε ακολουθώντας κι εκείνη μια παραλληλία προς τα δύο σχήματα, διατείνεται πως το θεωρητικό λάθος του Χέγκελ βρίσκεται στην σύμπτυξη πραγματικότητας και λογικής. Για τον φιλόσοφο του γερμανικού ιδεαλισμού το υλικό και εμπειρικά προσβάσιμο έχει θετικές συνδηλώσεις και υποτάσσεται στα σχήματα της λογικής, σαν να επρόκειτο η φύση των εμπειρικών φαινομένων να ερμηνευθεί μέσω αυτών. Σχετικά με το κεφάλαιο σαν πηγή του πλούτου, το λάθος βρίσκεται στην υποταγή του υλικού μεταβολισμού στις μορφές της αξίας.²⁵¹

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ιδέα, παρουσιάζεται ως η ενότητα ιδεατού και πραγματικού, όπως ίσως βλέπαμε και το κεφάλαιο να ακολουθεί μια πανομοιότυπη σχέση, όπου αυτοπροσδιορίζεται ως Υποκείμενο και Αντικείμενο σε ενότητα.²⁵² Η ενότητα αυτή διασφαλίζεται από την κίνηση του ίδιου του υποκειμένου και την αυτοαξιοποίηση του, το κεφάλαιο παράγει τον εαυτό του, μέσω της καθυπόταξης της εργασιακής δύναμης. Παρά τον διαρκή ανασχηματισμό της παραγωγής που ελέγχεται από το κεφάλαιο είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι το κεφάλαιο δεν είναι σε θέση να ελέγχει ούτε να παράγει όλες τις συνθήκες της ύπαρξής του. Μπορούμε να πούμε ότι το ζήτημα εδώ είναι απλώς η τυχαία συγκεκριμένη ποικιλότητα, που περικλείεται στη λογική του συστήματος. Εντούτοις, η ζωντανή εργασία δεν μπορεί να υποτάσσεται καθολικά στις ανάγκες του κεφαλαίου και η ιδιοποίηση της εργασίας θα φτάνει σε τέλμα, εφόσον δυνητικά τουλάχιστον, οι εργαζόμενοι κινούνται προς την πραγματοποίηση και των δικών τους σκοπών. Υπάρχει μια καταστατική διαφορά μεταξύ ανθρώπινων και φυσικών πόρων που δεν μας επιτρέπεται να την αγνοήσουμε.

²⁴⁹ Για την εγγελιανή ανάγνωση του Μαρξ σχετικά βλ. Νουτσόπουλος, Θ., *Διαλεκτική και αξίες. Προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Μάιος, 2005.

²⁵⁰ ό.π., σ. 34.

²⁵¹ ό.π., σ. 36-37.

²⁵² Χέγκελ, Γ.Β.Φ., *Η Επιστήμη της Λογικής*, μτφρ Τζαβάρας, Γ., Δωδώνη, 2003, σ.377, παρ. 213.

Ενότητα 4: Η κρίση του Κεφαλαίου και η αναπαραγωγή του ανθρώπινου δυναμικού

Σε αυτό το σημείο είναι ωφέλιμο να εστιάσουμε, αυτό που συζητείται ήδη στις παραπάνω θεματικές ενότητες, για το υποκείμενο της εργασίας, υπό το πρίσμα εξέτασης της αναπαραγωγής του. Πώς διασφαλίζεται κατά τη μαρξική πολιτική οικονομία η ενότητα του εργατικού δυναμικού παρά την υψηλή εκβιομηχάνιση και τις ιστορικές απειλές κατά την ανασυγκρότηση του υποκειμένου και, η συνεργασία αναδεικνύει - εν τέλει - τα κοινά ή μηπως λειτουργεί με μια διπλή σημασία; Ωστόσο, θα επιχειρηθεί μια ευσύνοπτη κριτική για την συνοχή του εργατικού δυναμικού και τον καταμερισμό εργασίας.

Μια πτυχή κριτικής την οποία παρενθετικά και ευσύνοπτα θα εκθέσουμε είναι μια φεμινιστική κριτική, που αναζωπυρώθηκε τη δεκαετία του 1970. Επικεντρώθηκε στην απουσία της απαιτούμενης σημασίας στην απλήρωτη γυναικεία εργασία και τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας. Ο Μαρξ περιόρισε την ανάλυσή του γύρω από τους μηχανισμούς που αναπαράγουν την εργασιακή εκμετάλλευση και οδηγήθηκε στο συμπέρασμα πως η καπιταλιστική ανάπτυξη είναι αναπόφευκτη, ευρισκόμενη τελεολογικά σε μια ανοδική πορεία. Ισχυριζόμενος ο Μαρξ, πως η έλλειψη θα εγκλωβίσει την ανθρώπινη αυτοδιάθεση, ισχυρίστηκε πως η τεχνολογική παρέμβαση και η εκβιομηχάνιση θα διευρύνουν τις παραγωγικές δυνάμεις και κατ' επέκταση θα συντελέσουν και θα συμβάλλουν καθοριστικά στην υπέρβαση της έλλειψης αυτής.²⁵³ Ο ίδιος φαίνεται να ανέπτυξε αργότερα δευτερες σκέψεις αλλά αυτό χρήζει μιας συζήτησης η οποία δεν άπτεται στα ερωτήματα της συγκεκριμένης εργασίας. Μολαταύτα και εμείς ως σύγχρονοι αναγνώστες του *Κεφαλαίου* οφείλουμε να αμφισβητήσουμε αυτή τη θέση, στοιχειοθετώντας τα παρακάτω επιχειρήματα.

Σχετικά με την μαρξική θέση γύρω από την έλλειψη και το πώς εμπόδισε την ανθρώπινη χειραφέτηση και αυτοδιάθεση, θα διατεινόμασταν πως η ίδια η έλλειψη αποτελεί σήμερα προϊόν της καπιταλιστικής παραγωγής. Δεύτερον και κυριότερον, σχετικά με την προβληματική που εξετάζουμε γύρω από τη συνεργασία, παρόλο που η καπιταλιστική παραγωγή ενισχύει τη συνεργασία στην εργασία, συσσωρεύει διαφορές και διαχωρισμούς εντός της εργατικής τάξης (του προλεταριάτου) μέσω της οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής της. Τρίτον, προς διάψευσιν ίσως της μαρξικής θεωρίας, τα επαναστατικά προτάγματα του 20ου αιώνα εκφράστηκαν από αγρότες κι όχι βιομηχανικούς εργάτες, καθώς επίσης κι από τις γυναίκες που σε αντίθεση με την μειωμένη αξία που αποδίδει η

²⁵³ Federici, S., *Η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης στην παγκόσμια οικονομία, μαρξιστική θεωρία και η ατελής φεμινιστική επανάσταση*, μτφρ Περιοδικό κομπρεσέρ, 2009, σ. 76.

αγορά στις ζωές τους και οι καπιταλιστές στην εργατική τους δύναμη, εκείνες επαναστατούν.²⁵⁴

Είναι ένα ερώτημα εάν, λοιπόν, θα μπορούσαμε να ανιχνεύσουμε σύγχρονες προοπτικές χειραφέτησης μέσω της μαρξικής ανάλυσης στα αντικαπιταλιστικά κινήματα του 21ου αιώνα. Υπό αυτό το αίτημα οφείλουμε να ξανασκεφτούμε το ζήτημα της «κοινωνικής αναπαραγωγής» και να απορρίψουμε το γεγονός πως η αυτοματοποίηση και η τεχνογνωσία θα εξαλείψουν την εκμετάλλευση, ώστε να ανασυγκροτήσουν χειραφετικά τις υλικές συνθήκες, εφόσον το πραγματικό εμπόδιο είναι ο κατακερματισμός που αναπαράγεται εντός της εργατικής τάξης και οι διαχωρισμοί που δεν επιτρέπουν την ενότητά του.

Στην ανάλυση του Μαρξ τα μόνα απαραίτητα εφόδια για την (ανα)παραγωγή της εργατικής δύναμης είναι η παραγωγή αγαθών και η αγορά. Δεν παρουσιάζεται καμία παρεμβολή από άλλη εργασία για την προετοιμασία αυτών των αγαθών που καταναλώνουν οι εργάτες ή για τη σωματική και ψυχική τους αποκατάσταση.²⁵⁵ Δεν γίνεται δηλαδή αντιληπτός κάποιος διαχωρισμός ανάμεσα στην παραγωγή αγαθών και στην (ανα)παραγωγή του εργατικού δυναμικού. Παρουσιάζεται δηλαδή σαν μια ευθεία γραμμή. Βάσει αυτού του συλλογισμού η αξία της εργατικής δύναμης αποτιμάται με την αξία των αγαθών (τροφή, στέγαση, ένδυση) που πρέπει να λαμβάνει ο εργάτης, υπολογίζοντας με τις εργατοώρες που θεωρούνται κοινωνικά απαραίτητες για της παραγωγή της εργατικής δύναμης.²⁵⁶ Θα γράψει αναλυτικά στο *Κεφάλαιο* για την ανάγκη αύξησης των μισθών, ώστε να διασφαλιστεί η αναπαραγωγή των παιδιών τους - των μετέπειτα εργατικών χεριών. Η φεμινιστική κριτική που δέχτηκε εδώ, είναι πως δεν αναγνωρίζει την οικιακή εργασία και αναδεικνύει ως υποκείμενα και φορείς δύναμης μόνο τους άνδρες.²⁵⁷

Ο Μαρξ, όμως, περιγράφει την βιομηχανική εργατική τάξη της Αγγλίας της οποίας δεν ήταν μέρος η γυναικεία οικιακή εργασία. Αν και στην πρώτη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης - και ιδιαίτερα στη μερκαντιλιστική περίοδο - η αναπαραγωγική δουλειά εντασσόταν στην καπιταλιστική συσσώρευση, τον 19ο αιώνα η οικιακή εργασία αναδύεται ως κινητήριος δύναμη για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, οργανωμένη από το κεφάλαιο για το

²⁵⁴ ό.π., σ. 79.

²⁵⁵ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 234.

²⁵⁶ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 203-206.

²⁵⁷ Για το ζήτημα βλ. Federici, S., «Ο Κάλμπαν και η Μάγισσα. Γυναίκες, σώμα, και πρωταρχική συσσώρευση», μτφρ Γραμμένου, Ι., & Γυιόκα, Λ., & Μπίκας, Π., & Χασιώτης, Λ., Εκδόσεις των Ξένων, Θεσσαλονίκη, 2012.

κεφάλαιο, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της καπιταλιστικής παραγωγής.²⁵⁸ Μέχρι το 1870, η επικρατούσα λογική είναι η πλήρης συμπίεση του κόστους της παραγωγής της εργατικής δύναμης, με αποτέλεσμα όπως περιγράφεται και ενδελεχώς στο 8ο κεφάλαιο για την εργάσιμη ημέρα, η εργατική τάξη να είναι ανίκανη να αναπαραχθεί, πεθαίνοντας από υπερβολική εργασία κατά μέσο όρο στο 20ο έτος ζωής.

Στα τέλη του 19ου αι. το κεφάλαιο ξεκινά να επενδύει στην αναπαραγωγή της εργασίας, αφού σημειώνεται και μια μετατόπιση στη μορφή της συσσώρευσης από την ελαφριά στη βαριά βιομηχανία, τουτέστιν πιο εντατική και πειθαρχημένη εργασία, άρα πιο «δυνατούς» εργάτες. Θα επιχειρούσαμε κάπως τολμηρά έναν παραλληλισμό με τους μαρξικούς όρους, για να τονίσουμε πως η ανάπτυξη της αναπαραγωγικής δουλειάς και η επακόλουθη εμφάνιση της νοικοκυράς πλήρους απασχόλησης ήταν τα προϊόντα της μετατόπισης από την απόλυτη στη σχετική υπεραξία.²⁵⁹

Ο Μαρξ παρέμεινε ενδεχομένως πιστός σε μια τεχνολογική σύλληψη της επανάστασης σύμφωνα με την οποία η ελευθερία θα επέλθει μέσα από την μηχανή και η αύξηση στην παραγωγικότητα της εργασίας, σηματοδοτώντας την αύξηση της απόδοσης στο χρόνο. Ο χρόνος είναι καταστατικός όρος για την ανθρώπινη χειραφέτηση. Στο «Απόσπασμα για τις Μηχανές», στο *Grundrisse*, αναλύει με ζέση την απελευθερωτική διάσταση της επιστήμης και της τεχνολογίας, σαν να επρόκειτο η σοσιαλιστική ανοικοδόμηση να έχει τη μορφή μιας εξορθολογιστικής διαδικασίας που θα ανεβάσει τα παραγωγικά επίπεδα της εργασίας.²⁶⁰

Η Πρωταρχική Συσσώρευση και η Αναδιάρθρωση της Αναπαραγωγής

Αρχής γενομένης από τον ρόλο των μηχανών, μπορεί να ξεκινήσει μια συζήτηση για τα όρια της μαρξικής θεωρίας σε μια τόσο διευρυμένη πλέον τεχνολογικά αγορά. Κυρίως στον 21ο αιώνα αναδύεται, το παγκόσμιο προλεταριάτο που υπέστη τρομακτικές συνέπειες λόγω των διαφόρων μορφών της πρωταρχικής συσσώρευσης που εμφανίστηκαν. Ωστόσο, παντού ο στόχος ήταν ο ίδιος: να επανακτήσουν τα ηνία οι καπιταλιστές και να κοπεί το κόστος της εργατικής παραγωγής. Να σημειωθεί ακόμη, με έμφαση, πώς αυτό που ονομάζουμε φαινόμενο παγκοσμιοποίησης συντέλεσε στην αποεδαφικοποίηση του κεφαλαίου και την

²⁵⁸ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 221.

²⁵⁹ ό.π., σ. 223.

²⁶⁰ ό.π., Παπαθανασίου, Α., σ. 235.

χρηματοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων που έχουν - κατά τα φαινόμενα - απελευθερώσει το κεφάλαιο από τους φραγμούς, τους οποίους επέβαλε η αντίσταση στην απαλλοτρίωση και στην εκμετάλλευση της εργασίας.²⁶¹

Ακόμη, η απόσυρση του κράτους από την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού (με την κατάρρευση του κράτους πρόνοιας) έχει μειώσει τις παροχές δημοσίων αγαθών και έχει υποχρεώσει τα άτομα να αναλάβουν το πλήρες κόστος της αναπαραγωγής τους. Συνδυασμένες αυτές οι τάσεις έχουν σημειώσει ένα γιγάντιο άλμα στην καπιταλιστική συσσώρευση, αλλά προκάλεσαν μια δραστική παγκόσμια υποτίμηση της εργατικής δύναμης και υπανάπτυξη της κοινωνικής αναπαραγωγής. Κατάργησαν κάθε μορφή κοινωνικού συμβολαίου και απορρύθμισαν τις εργασιακές σχέσεις, με αποτέλεσμα, την επιστροφή πολλών μορφών ανελεύθερης εργασίας.²⁶² Η ελαστικοποίηση της εργασίας και οι επισφαλείς μορφές εργασίας, μπορεί να εμφανίζονται στον εργαζόμενο ως λυτρωτικές εναλλακτικές, απέναντι στην αυστηρή και συστηματοποιημένη εργασία του σταθερού ωραρίου, μολονότι, από την οπτική της ολότητας των εργασιακών σχέσεων (εργάτη-καπιταλιστή) είναι αδιαμφισβήτητες εκφράσεις της επιθυμίας του κεφαλαίου να αποδιοργανώνει, να αποσυσπειρώνει τους εργάτες και να αποκλείει τις κοινωνικές εντάσεις ανάμεσα με τον οργανωτικό αγώνα της έμμισθης εργασίας.²⁶³

Η παραπάνω επισκόπηση αποδεικνύει ότι η παγκόσμια οικονομία - ειδικά οι μετατροπές στις μορφές εργασίας μαζί με την αποεδαφικοποίηση του κεφαλαίου - δημιούργησαν ένα οικονομικό σύστημα που ευνοεί μια μόνιμη διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης, υπονομεύοντας όχι μόνο τα κεκτημένα των εργατικών αγώνων και διεκδικήσεων αλλά και την «παραγωγή των κοινών».²⁶⁴ Η συνεργασία, πια, οφείλει να βγει έξω από τα όρια του εργοστασίου και να ακολουθήσει το ανεξάντλητο χωρικό όριο του κεφαλαίου. Με λίγα λόγια, τα παραπάνω συνομολογούν πώς υπό το πρίσμα της κοινωνικής αναπαραγωγής το τεχνολογικό άλμα με την αυτοματοποίηση και ψηφιοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, πρώτα υποτίμησε την εργατική δύναμη κι ύστερα μεγέθυνε τους διαχωρισμούς εντός του προλεταριάτου.

²⁶¹ Federici, S., «Η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης στην παγκόσμια οικονομία, μαρξιστική θεωρία και η ατελής φεμινιστική επανάσταση», *μτφρ Περιοδικό Κομπρεσέρ*, 2009, σ. 77.

²⁶² *ό.π.*, σ. 77.

²⁶³ *ό.π.*, σ. 79.

²⁶⁴ *ό.π.*, σ. 79-81.

Παρά την υποτίμηση της ανθρώπινης ζωής και της ενδεχόμενης απώλειάς της δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως το κεφάλαιο δε την χρειάζεται. Αντιθέτως, στην πραγματικότητα, η καταστροφή της ανθρώπινης ζωής αποτελεί κύριο συστατικό του καπιταλισμού από τη γένεση του ως το απαιτούμενο αντίστοιχο της συσσώρευσης των εργαζομένων, η οποία είναι αναπόφευκτα μια βίαιη διαδικασία καπιταλισμού καλλιιεργεί μια μόνιμη κρίση της αναπαραγωγής.²⁶⁵ Αυτό μπορεί να μην κατέστη τόσο εμφανές, γιατί η μεγαλύτερη αφαίμαξη εργασίας υλοποιήθηκε στις λεγόμενες «χώρες του Τρίτου Κόσμου» και «ντύθηκε» με ιδεολογικά περιτυλίγματα, επιχειρηματολογώντας υπέρ μια πολιτιστικής καθυστέρησης σε αυτές τις χώρες.²⁶⁶

Ολοκληρώνοντας, θα λέγαμε ίσως πως η παγκοσμιοποίηση εξέθεσε την βιομηχανοποίηση στο μέγιστο βαθμό και διέψευσε τις καταγραφές του Μαρξ στο *Grundrisse* που σημειώνει σχετικά για την «πολιτιστική επιρροή του κεφαλαίου» σε σχέση με τον «καθολικό σφετερισμό της φύσης» και «την παραγωγή μιας κοινωνίας...[όπου]...η φύση γίνεται απλώς ένα αντικείμενο για την ανθρωπότητα, ένα αμιγώς χρηστικό αντικείμενο, [όπου] παύει να αναγνωρίζεται ως μια δύναμη από μόνη της, και η θεωρητική αναγνώριση των ανεξάρτητων νόμων της, εμφανίζεται μόνο ως μια στρατηγική που έχει σχεδιαστεί για να τη δαμάσει βάσει των ανθρώπινων απαιτήσεων, είτε ως ένα αντικείμενο κατανάλωσης ή ως ένα μέσο παραγωγής».²⁶⁷

Με έναυσμα την παραπάνω πρόταση του *Grundrisse* θα επιχειρήσουμε ακόμη μια παρέκβαση για την θέαση του εργαζόμενου ως καταναλωτή και για τη σχέση μεταξύ των δύο. Διότι από τα παραπάνω γεννούνται απορίες σχετικά με τη θέση και τις ανάγκες που παρουσιάζει η παγκόσμια αγορά προς τον εργαζόμενο, αλλά και τους διαχωρισμούς που προκύπτουν εντός του συλλογικού υποκειμένου της εργασίας.

Στη μαρξική λογική εκτιμούμε πως ο καταναλωτής και ο εργαζόμενος δεν πρέπει να διακρίνονται ως οντότητες. Δεν θα βρεθεί στα μαρξικά κείμενα κάποια αόριστη καταγγελία για τον «καταναλωτισμό», ούτε κάποιος συσχετισμός της κατανάλωσης με την μείωση των μισθών. Εικάζουμε πως είναι κάτι που δε απασχολεί ιδιαίτερα τη σκέψη του φιλοσόφου, διότι δεν υπήρχε στον ιστορικό του ορίζοντα το ζήτημα της υπερκατανάλωσης που παρατηρείται τον 21^ο αιώνα. Κατά την εκτίμησή μας, μια ιδεολογική θέση «αντι-καταναλωτισμού» δεν

²⁶⁵ ό.π., σ. 84.

²⁶⁶ ό.π., σ. 84.

²⁶⁷ ό.π., σ. 86.

ανταποκρίνεται στο διακύβευμα της άρσης του εκμεταλλευτικού χαρακτήρα των παραγωγικών σχέσεων.²⁶⁸ Υπάρχει μια παρανόηση πως στον νεοφιλελευθερισμό, οι επιλογές που εστιάζουν στην πτώση των τιμών μέσω της εργασιακής εκμετάλλευσης και την ευελιξία της κίνησης των κεφαλαίων δεν έχουν στρατηγική στο πεδίο της κατανάλωσης, δηλαδή στο πεδίο έκφρασης της υπεραξίας. Όμως η νεοφιλελεύθερη σκέψη σκέφτεται πέρα από τη μικροκλίμακα της ατομικής επιχείρησης. Η αμφισβήτηση από το κοινωνικό σώμα οφείλει να μεταφερθεί σε όλα τα πεδία αμφισβήτησης και την παραγωγή και την αναπαραγωγή. Μια αντι-καταναλωτική λογική υπό την οποία τα εμπορεύματα που παράγονται από εργαζόμενους με πενιχρό μισθό σε «τρίτες» χώρες, δεν φαίνεται εφικτή για τους εργαζόμενους της Δύσης που «ωφελούνται» από τις φτηνές τιμές. Αναπόφευκτα, η εστίαση στην αντι-κατανάλωση διαιρεί την εργατική τάξη, από τα μέσα. Πώς όμως η εργατική αλληλεγγύη δεν θα γίνει αλληλοφάγωμα των εργαζομένων που ο ένας βρίσκεται από τη μία πλευρά του πάγκου και ο άλλος από την άλλη;

Να διευκρινιστεί επίσης πως εδώ υπάρχει μια διάκριση ανάμεσα στους καταναλωτές και τους εργαζόμενους/ες που καταναλώνουν. Άλλο καλάθι ανάμεσα στις δύο πλευρές και άλλες συμπεριφορές έστω και αντανakλαστικά. Υπάρχουν καταναλωτές που είναι εργατική τάξη, και καταναλωτές που δεν είναι., οπότε μια ομογενοποιητική λογική θα συσκοτίζε την διερεύνηση του υποκειμένου. Αν το δίπολο είναι αφηρημένα «ή εργατική τάξη, ή καταναλωτές'», τότε στους δεύτερους χάνουμε την εργατική τάξη τη στιγμή που καταναλώνει, και την ταυτίζουμε με την κατανάλωση των πλουσίων. Έτσι ίσως ποινικοποιούμε την κατανάλωση γενικά και αόριστα.

Ο Bonefeld ισχυρίζεται, ότι η ανταλλαγή στον καπιταλισμό, εκλαμβάνει τον χρόνο εργασίας ως «ανταλλάξιμο, αντικειμενοποιημένο καθολικό χρόνο εργασίας», «έναν αφηρημένο χρόνο, διαιρέσιμο σε ίσες, ομοιογενείς, και συνεχείς μονάδες», αποσχισμένες από ιστορικές συνθήκες και τις ανθρώπινες στοχεύσεις.²⁶⁹ Στον καπιταλισμό υφίσταται διάκριση σε διαθέσιμο και ελεύθερο χρόνο με αναφορά σε αυτή την βιομηχανική οικονομία του χρόνου διαθέσιμος χρόνος είναι διακριτός από τον χρόνο υπερεργασίας και τον χρόνο εργασίας. Η εκμετάλλευση του διαθέσιμου χρόνου, συνιστά τον "πραγματικό" πλούτο του

²⁶⁸ Μηλιός, Γ., & Δημούλης, Δ., & Οικονομάκης, Γ., Η θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό, Αθήνα, Νήσος, 2005, σ. 155-158.

²⁶⁹ Bonefeld, W., «Abstract Labour: Against its Nature and On its Time», *Capital & Class*, 2010, p. 23.

κεφαλαίου, ενώ ο ελεύθερος χρόνος υφίσταται ακριβώς λόγω αυτής της ιστορικά καθορισμένης παραγωγής.²⁷⁰

Η κρίση ωστόσο του κεφαλαίου ενεργοποιεί και άλλες λογικές γύρω από τον ελεύθερο χρόνο και την κατανάλωση. Αφού ένα μεγάλο τμήμα του κοινωνικού συνόλου αποκτά πλεόνασμα ελεύθερου χρόνου, το οποίο όμως δεν το αντιμετωπίζει ως χάρισμα αλλά το προσφέρει την ίδια στιγμή. Η αναπαραγωγή είναι διασφαλισμένη από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο, στην περίπτωση κλοπής επί αυτού του χρόνου, τότε ισχύει η κλοπή βάσει του νόμου της ανταλλαγής εμπορευμάτων, όχι εις βάρος της υπεραξίας αλλά εις βάρος του μισθού. Στη βάση αυτής της λογικής θα ενεργοποιηθεί και ολόκληρο το νομικό αστικό πλαίσιο, το οποίο έχει στηθεί για να ανταποκριθεί στα αστικά δικαιώματα. Το κομμάτι του πληθυσμού που δεν παράγει και δεν πωλεί την εργασιακή του δύναμη, δεν σημαίνει πως δεν μπορεί να σταθεί συνεργατικά προς αυτό, αφού δεν παύει να είναι καταναλωτής.²⁷¹

Πώς διασφαλίζεται κατά τη μαρξική πολιτική οικονομία η ενότητα του εργατικού δυναμικού, παρά την υψηλή εκβιομηχάνιση και τις ιστορικές απειλές κατά την ανασυγκρότηση του υποκειμένου και η συνεργασία αναδεικνυεί εν τέλει τα κοινά ή μηπως λειτουργεί με μια διπλή σημασία. Ωστόσο, θα επιχειρηθεί στη συνέχεια μια ευσύνοτη κριτική για την συνοχή του εργατικού δυναμικού και τον καταμερισμό εργασίας, σε περιόδους κρίσης.

Η κρίση: Η αντίφαση και η Ενότητα

Ακολουθεί μια ενότητα στην οποία θα αναφερθούμε σε ένα από τα μείζονα ζητήματα της μαρξιστικής παράδοσης, τις καπιταλιστικές κρίσεις. Δεν θα επιχειρηθεί μια ανασυγκρότηση της συνολικής τοποθέτησης του Μαρξ επί του ζητήματος, διότι αυτό υπερβαίνει τις δυνατότητες τις παρούσας εργασίας για τις καπιταλιστικές κρίσεις. Εντούτοις, αποτελεί έναυσμα για περαιτέρω συζήτηση αναδεικνύοντας την αναγκαιότητα επίλυσης αυτού του προβλήματος για την εξέλιξη της μαρξικής θεωρίας και τον τρόπο που εκείνη μπορεί να γίνει υλική δύναμη των μαζών.

Διαβάζοντας το *Κεφάλαιο*, η συνολική αίσθηση για την καπιταλιστική κρίση είναι πως η μήτρα της βρίσκεται στην αντίφαση ανάμεσα στην σφαίρα κυκλοφορίας και στη σφαίρα της

²⁷⁰ ό.π., σ. 25.

²⁷¹ Λαβράνου, Α., «Υπεραξία, Αλληλεγγύη και κρίση στο Κεφάλαιο», Σεμινάριο Ψυχοπαίδης, 01-03-2018.

παραγωγής, και άμεσα, μετά, στην κατανάλωση και την παραγωγή. Αυτή η δομική αντίφαση δεν επιλύεται από κάποια «φανταστική» ενότητα μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης όπως ισχυρίζονται πιο ρεφορμιστικά ρεύματα, πράγμα αδύνατον για τον Μαρξ εφόσον υπάρχει το χρήμα. Το χρήμα και οι ιδιότητες του σχετικά με τα εμπορεύματα και το χρήμα σε σχέση με την υπεραξία και το κεφάλαιο.²⁷² Να σημειώσουμε πως σε πολλά σημεία ο Μαρξ προσεγγίζει το θέμα των κρίσεων πολυπαραγοντικά, καθώς και ότι όσα γράφονται σχετίζονται με την φιλοσοφική παράδοση που έχει στην πλάτη του, άρα με τη διαλεκτική λογική.²⁷³

Με κάποιες αναφορές στο κείμενο θα επιχειρήσουμε να αποσαφηνίσουμε τον μετασχηματισμό της δυνατότητας της κρίσης σε κοινωνική πραγματικότητα, καθώς επίσης και την κρίση σαν εκδήλωση όλων των αντιφάσεων της αστικής οικονομίας. Η θεματική αυτή δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητη, διότι την βλέπουμε να επανέρχεται (συζητώντας παραπάνω) γύρω από το αίτημα της δικαιοσύνης και από τις δύο διαφορετικές σκοπιές ανάλυσης. Αυτή του εργάτη και την άλλη του καπιταλιστή. Εν συντομία, θα αποτυπωθεί μια γενική εικόνα από τις θεωρίες της υπεραξίας και θα ακολουθήσει μια προσπάθεια ανάλυσης των παραθεμάτων. Συνεχίζοντας ο Μαρξ ισχυρίζεται :

«Με το χωρισμό του προτσές παραγωγής (της άμεσης παραγωγής) από το προτσές κυκλοφορίες υπάρχει πάλι, και έχει αναπτυχθεί παραπέρα, η δυνατότητα της κρίσης που φάνηκε στην απλή μεταμόρφωση του εμπορεύματος. Από τη στιγμή που τα δύο προτσές δεν περνούν ομαλά το ένα στο άλλο, αλλά ανεξαρτητοποιούνται το ένα απέναντι στο άλλο, από τη στιγμή αυτή η κρίση υπάρχει. Κατά τη μεταμόρφωση του εμπορεύματος η δυνατότητα της κρίσης παρουσιάζεται ως εξής: Πρώτον, το εμπόρευμα, που υπάρχει πραγματικά σαν αξία χρήσης, και ιδεατά στην τιμή σαν ανταλλακτική αξία, πρέπει να μετατραπεί σε χρήμα: E-X.»²⁷⁴

Το χρήμα ανταλλάσσεται άμεσα με όλα και προϋποτίθεται ότι το εμπόρευμα είναι αξία χρήσης και έχει δαπανηθεί σε αυτό ο απαραίτητος κοινωνικός χρόνος.

²⁷² Μαρξ. Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος Β, μέρος, μτφρ Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, σ. 591-623.

²⁷³ Υπήρξε πληθώρα μελετητών για την ανασυγκρότηση των μαρξικών θέσεων γύρω από τις κρίσεις, μια εξέχουσα που αναφέρουμε ενδεικτικά είναι του Μπουχάριν. Βλ. Μπουχάριν, Ν., *Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία*, μτφρ Ξυδης, Δ., Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2004.

²⁷⁴ Μαρξ. Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος Β, μέρος, μτφρ Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, σ. 724.

«Επομένως, η δυνατότητα της κρίσης, εφόσον παρουσιάζεται στην απλή μορφή της μεταμόρφωσης του εμπορεύματος, προκύπτει μόνο από το ότι οι διαφορές μορφές -οι φάσεις- που διατρέχει το εμπόρευμα στην κίνησή του είναι: πρώτον, μορφές και φάσεις που απαραίτητα αλληλοσυμπληρώνονται, και δεύτερο, παρ'όλην αυτή την αναγκαία εσωτερική συνάφεια (Zusammengehörigkeit) τους απαρτίζουν μέρη του προτσές και μορφές που υπάρχουν αδιάφορα η μια απέναντι στην άλλη, μη συμπίπτοντας στον χρόνο και στον χώρο που μπορούν να χωριστούν και είναι χωρισμένες. Η δυνατότητα της κρίσης οφείλεται, λοιπόν, μόνο στον χωρισμό της πούλησης και της αγοράς. Έγκειται μόνο στη μορφή που παίρνει το εμπόρευμα, το γεγονός ότι το εμπόρευμα έχει να περάσει εδώ απ'αυτήν τη δυσκολία. Μόλις το εμπόρευμα πάρει τη μορφή του χρήματος έχει πια ξεπεράσει τη δυσκολία αυτή.»²⁷⁵

Επεξηγώντας, αν το εμπόρευμα δεν μπορούσε να μετατραπεί σε χρήμα και έπειτα πάλι σε εμπόρευμα, αν δηλαδή είχαμε ταύτιση πώλησης και αγοράς, θα αποσυρόταν η δυνατότητα της κρίσης, διότι εκλείπει η προϋπόθεση της ωφελιμότητας του εμπορεύματος για το κοινωνικό σύνολο. Δύο εκδοχές καθιστούν το εμπόρευμα μη ανταλλάξιμο και την ανταλλαγή ανέφικτη: η πρώτη, εάν παραγόταν κάτι μη χρηστικό, κι η δεύτερη, αν δεν παραγόταν τίποτα το ωφέλιμο για να ανταλλαχθεί σαν ισοδύναμο με την πρώτη αξία χρήσης. Στην ανταλλακτική μορφή, στη σφαίρα της κυκλοφορίας βρίσκεται η δυνατότητα ρήξης και απόσχισης αλληλοσυμπληρωνόμενων στοιχείων.²⁷⁶ Αυτό όμως σχετίζεται και με το περιεχόμενο.

Στην μορφή του ανταλλακτικού εμπορίου κάθε παραγωγός προσαρμόζει το μέγεθος που θα παράγει ανάλογα με τις προσωπικές του ανάγκες ή έστω μιας ομάδα ανθρώπων. Σε αυτή τη περίπτωση, αυτό που ανταλλάσσεται είναι περίσσειμα και δεν είναι για τον παραγωγό ουσιώδες αν θα ανταλλαχθεί ή όχι. Στην καπιταλιστική παραγωγή, η πώληση, η μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα είναι condition sine qua non (απαραίτητος όρος). Η παραγωγή που απευθύνεται σε προσωπικές ανάγκες εξαλείφεται και το πλεόνασμα που δεν πωλείται οδηγεί σε κρίση. Εδώ, ο πωλητής, έχοντας το εμπόρευμα στη μορφή του χρήματος, μπορεί να μην αγοράσει άμεσα και να διατηρήσει τη γενική μορφή του εμπορεύματος έναντι ενός συγκεκριμένου προϊόντος ατομικής εργασίας.

²⁷⁵ ό.π., σ. 724.

²⁷⁶ Για την εσωτερική αντίφαση και τις δυνατότητες των κρίσεων βλ Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 192-193.

Αυτή η διάκριση αγοράς και πώλησης εμφανίζεται προβληματική συγκαλύπτοντας τη δυνατότητα της κρίσης, «τη δυνατότητα δηλαδή στοιχεία που ανήκουν μαζί, να είναι συνδεδεμένα αδιαχώριστα το ένα με το άλλο, να χωρίζονται και γι' αυτό να ενώνονται βίαια, η δε συνοχή τους επιβάλλεται με τη βία που ασκείται στην αμοιβαία αυτοτέλειά τους.²⁷⁷ Στην άμεση παραγωγή αυτό είναι σχεδόν αδύνατον, αφού οι δύο ιδιότητες αγοραστή και πωλητή δεν μπορούν να νοηθούν διακριτά. «Η δε κρίση δεν είναι παρά η βίαιη επιβολή της ενότητας φάσεων του προτσές παραγωγής που έχουν αυτοτελοποιηθεί η μια από την άλλη.»²⁷⁸

Στη διάκριση αγοράς και πώλησης σε αυτήν την μορφή της δυνατότητας της κρίσης, χωρίς να αποκαλύπτεται το περιεχομενικό κίνητρο, παρατηρούμε μια δυνάμει κρίση, όπου η ενότητά της είναι κρίσιμο σημείο για το εμπόρευμα. Η τυπική, λοιπόν, εκδήλωση της κρίσης είναι ο μετασχηματισμός του εμπορεύματος, μέσα στο οποίο περιέχεται σαν αναπτυγμένη κίνηση της αντίφασης ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και στην αξία χρήσης, η κρίση. Η υστερη μορφή αντίφασης, εκφράζεται ανάμεσα στο χρήμα και στο εμπόρευμα.²⁷⁹

Στην αστική οικονομία οι κρίσεις πρέπει να εξεταστούν σαν την ένωση και την εξομάλυνση, έστω και βίαια, των αντινομιών που αναπτύσσονται εντός της κοινωνίας σε κάθε σφαίρα της. Συνοπτικά, θα ισχυριζόταν κανείς πως η κρίση στην πρώτη μορφή της είναι η μεταμόρφωση του εμπορεύματος, ο διαχωρισμός της αγοράς από την πώληση.²⁸⁰ Στην δεύτερη μορφή της, εμφανίζεται ως λειτουργία του χρήματος ως ισοδυνάμου, στην οποία το χρήμα εμφανίζεται σε δυο διαφορετικές και χρονικά χωρισμένες στιγμές, σε δύο διαφορετικές λειτουργίες. Με παραδείγματα εκτυλίσσει στις επόμενες σελίδες ο Μαρξ τις φάσεις που διακρίνονται όσον αφορά τη δυνατότητα της κρίσης στο κεφάλαιο για να καταλήξει:

«Όταν η αγορά και η πούληση δεν παγώνουν αμοιβαία και γι' αυτό δεν χρειάζεται να εξισωθούν βίαια-όταν, από την άλλη μεριά, το χρήμα σαν μέσο πληρωμής λειτουργεί έτσι ώστε να αλληλοαίρονται οι χρεωστικές απαιτήσεις, όταν δηλαδή αυτές οι δύο αφηρημένες μορφές της κρίσης δεν εμφανίζονται πραγματικά σαν τέτοιες, τότε δεν υπάρχει κρίση. Δεν μπορεί να υπάρξει κρίση, χωρίς να έχουν χωριστεί η μια από την άλλη και να έχουν έρθει σε αντίθεση. Αυτές όμως είναι επίσης απλές μορφές-γενικές δυνατότητες των κρίσεων, και για αυτό είναι μορφές, αφηρημένες μορφές της πραγματικής κρίσης. Σ' αυτές εμφανίζεται η

²⁷⁷ Μαρξ, Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος Β, μέρος, μτφρ Μαυρομάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, σ. 724.

²⁷⁸ ό.π., σ. 725

²⁷⁹ Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 194.

²⁸⁰ Βλ., ό.π., σ. 195.

ύπαρξη της κρίσης στις πιο απλές μορφές της και στο πιο απλό περιεχόμενό της, εφόσον αυτή η ίδια η μορφή είναι το πιο απλό περιεχόμενό της.».²⁸¹

Μέχρι αυτό το σημείο ο Μαρξ παρακολουθεί την ανάπτυξη της δυνάμει κρίσης, όπως προκύπτει από τους καθορισμούς της μορφής του κεφαλαίου,²⁸² ενώ σημειώνει πως η πραγματική κρίση μπορεί να προκύψει μόνο από την πραγματική κίνηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής του συναγωνισμού και της πίστης. Ολοκληρώνοντας, γράφει emphatically: «Η κρίση είναι η βίαιη αποκατάσταση της ενότητας των αυτοτελοποιημένων στοιχείων και η βίαιη αυτοτελοποίηση στοιχείων που στην ουσία αποτελούν μια ενότητα.»²⁸³

Αν θεωρήσουμε, λοιπόν, την κρίση ως τον διαχωρισμό μεταξύ αγοράς και πώλησης, τότε η μορφή της συντάσσεται γύρω από το χρήμα και έχουμε έτσι μια χρηματική κρίση, διότι το χρήμα είναι το μέσον πληρωμής. Στο ερώτημα, γιατί η γενική δυνατότητα της κρίσης γίνεται μια καθολική πραγματικότητα, δεν θα έπρεπε να εξετάσουμε για να απαντήσουμε τόσο τη μορφή της κρίσης, όσο το πως διευρύνονται οι όροι εκδήλωσής της που εκπορεύονται από την πορεία του χρήματος σαν μέσον ανταλλαγής.

Κρίσεις με μερικό χαρακτήρα μπορούν να πηγάζουν από μια δυσανάλογη παραγωγή (η ίδια η παραγωγή βέβαια είναι ήδη παράγωγο της πρωταρχικής και ευρύτερης δυσανάλογης παραγωγής που στηρίζεται στον συναγωνισμό του κεφαλαίου), η μορφή της οποίας γίνεται γενική και μεταφράζεται ως υπερπαραγωγή πάγιου κεφαλαίου ή κεφαλαίου που βρίσκεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας.²⁸⁴ Για το εμπόρευμα, αποτελεί όρο να πωλείται σύμφωνα με την αξία του, δηλαδή σύμφωνα με τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας. Αντίστοιχα, σε μεγαλύτερο επίπεδο ανάγνωσης και σε μια ολόκληρη σφαίρα παραγωγής του κεφαλαίου, αποτελεί όρο η διάθεση ενός τμήματος από τον συνολικό χρόνο, τον χρόνο εργασίας, δηλαδή που απαιτείται για την ικανοποίηση μιας κοινωνικής ανάγκης (ζήτηση). Στην κατάθεση περισσότερου χρόνου ενδέχεται το κάθε συγκεκριμένο εμπόρευμα να μην περιέχει τον

²⁸¹ Μαρξ, Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμος II, μέρος, μτφρ Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, σ. 599

²⁸² Για περαιτέρω συζήτηση σχετικά με τις μορφές της κρίσης Βλ. ό.π., σ. 598-603 και για τους γενικούς όρους έκφρασης και τα αίτια από τα οποία προκύπτει. ό.π., σ. 716-770.

²⁸³ ό.π., σ. 598.

²⁸⁴ Σωτηρόπουλος, Δ., & Μηλιός, Γ., & Λαπατσιώρας, Σπ., «Χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο: Παραγωγικό ή «παρασιτικό»;», Θέσεις, Τεύχος 123, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 2013, σ.

κοινωνικό χρόνο εργασίας μονάχα, αλλά το γενικό σύνολο των εμπορευμάτων κατέχει περισσότερο κοινωνικά αναγκαίο χρόνο.²⁸⁵

Η εξέταση της παραγωγικής διαδικασίας ανέδειξε πως η γενική τάση της καπιταλιστικής παραγωγής έγκειται στον σφετερισμό της μέγιστης εργασιακής δύναμης, δηλαδή σε ένα υπάρχον κεφάλαιο να αξιοποιείται ο μέγιστος άμεσος χρόνος, είτε μέσω της παράτασης της εργάσιμης ημέρας είτε μέσω της μείωσης του αναγκαίου χρόνου.²⁸⁶ Αξιοποιώντας κάθε μέσον, όπως την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, την εφαρμογή της συνεργασίας, τον καταμερισμό της εργασίας με την ένταξη των μηχανών για την μαζική παραγωγή κ.λ.π.²⁸⁷ Το κεφάλαιο όμως, φαίνεται να μη συμμαρτίζει τα όρια της αγοράς. Γεγονός που σημαίνει, πως η διεύρυνση του ενός δεν σηματοδοτεί αυτόματα και τη διεύρυνση του άλλου για να μειωθεί η υπερπαραγωγή. Πιο αναλυτικά, τα όρια της αγοράς και οι επεκτάσεις αυτών, μπορούν κάθε φορά να ξεπερνώνται από την παραγωγή. Χαρακτηριστικά γράφεται στο *Κεφάλαιο*: «η αντίφαση ανάμεσα στην ακατάπαυστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στον περιορισμένο χαρακτήρα της κατανάλωσης σαν βάση της υπερπαραγωγής. Ο απολογητικός χαρακτήρας της θεωρίας για το ότι είναι αδύνατη η γενική υπερπαραγωγή».²⁸⁸

Η ενδελεχής και λογική ανάγνωση του *Κεφαλαίου* ιστορικά ανέδειξε την μεθοδολογική συνάφεια των εννοιών όπως αναπτύσσονται στην πάροδο του απαιτητικού αυτού αναγνώσματος. Έννοιες οι οποίες εμμένουν, κυρίως, στην θέση πως πρόκειται για μια πορεία από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο όσον αφορά τη χαρτογράφηση του αντικειμένου (καπιταλισμός) και της πολιτικής οικονομίας. Η απλούστερη σχέση εντός του καπιταλισμού τοποθετείται μεταξύ αξίας χρήσης και αξίας, συνεπώς όλες οι αντιφάσεις που αποκαλύπτονται αργότερα είναι απλώς πιο εξειδικευμένες μορφές αυτής της κύριας αντίφασης.

Μολαταύτα, χρησιμοποιώντας εγγεγραμμένους όρους θα επισημαίναμε, πως στην οργανική κίνηση που η ουσία είναι αντιφατική, αφού αποτελεί παράγοντα τόσο προόδου όσο και σήψης του αντικειμένου, καθίσταται αδύνατον να μην προσδιορίζεται και το πριν την ουσία στάδιο (το Είναι) από αυτήν την αντίφαση. Η ουσία έχει προϋπόθεση το Είναι, αλλά λόγω της ιδιαιτερότητας του ύστερου καπιταλισμού όπου οι όλες οι διαστάσεις και οι αντιφάσεις

²⁸⁵ ό.π., σ. 55.

²⁸⁶ ό.π., σ. 58.

²⁸⁷ ό.π., σ. 58.

²⁸⁸ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο, τόμος Ι*, 2016, σ. 614.

υπάρχουν ταυτόχρονα, η ουσία θέτει και το Είναι. Ενδεχομένως, η ανάπτυξη του Κεφαλαίου και η θεωρία για τις κρίσεις αποτελεί μια σύζευξη της Λογικής του Χέγκελ και της Πολιτικής Οικονομίας, κι όσο αυτό δεν συμβαίνει, η εξέταση του αντικειμένου θα υστερεί σε συνοχή και οργανικότητα. Γι' αυτό και είναι κομβική η παρέκβαση στην εγγελιανή φιλοσοφία.

Η γνώμη μας είναι πως η μελέτη της διαλεκτικής λογικής από τον Μαρξ του παρείχε τα μεθοδολογικά εργαλεία για την ερμηνεία των αντιφάσεων του αντικειμένου του· όχι δηλαδή να τις αποδώσει σε σφάλμα της σκέψης (σε μια καντιανή λογική) ή να τις θεωρήσει ανύπαρκτες (όπως οι εμπειριστές οικονομολόγοι), αλλά να καταστήσει τις αντιφάσεις μοχλό κίνησης και ανάπτυξης του ίδιου του αντικειμένου. Το πιο καίριο παράδειγμα ανάδειξης της αντίφασης ως κίνησης είναι η εξέταση της μετάβασης από την συνεργατική παραγωγή στην «μανιφακτούρα», μέχρι και την βιομηχανία, όπου η απομύζηση για την υπεραξία (αρχικά την απόλυτη μετά της σχετικής) τροφοδοτούσε την ανάπτυξη του καπιταλισμού.

Σε αυτήν την ενότητα λοιπόν επιχειρήσαμε να συγκροτήσουμε μια θέση γύρω από την κρίση και τον καπιταλισμό, καταλήγοντας, πως ο τελευταίος ως οργανική ολότητα διαπνέεται συνολικά από την κρίση (κατ'επέκτασιν και την αντίφαση) η οποία αποτελεί εγγενές στοιχείο του. Άρα, η άλλη όψη του νομίσματος (της αντίφασης δηλαδή) αφορά τις μορφές κρίσεων που παράγει το καπιταλιστικό σύστημα. Η δυνατότητα της κρίσης, όπως επεξηγήθηκε και παραπάνω, ενυπάρχει ήδη σε κατηγορίες (αξία, χρήμα, εμπόρευμα) όπως σημειώνει ο Μαρξ κι εκεί εντυπώνεται στην αφηρημένη της μορφή. Θα ισχυριζόμασταν εδώ πως η μετατόπιση από την δυνατότητα στην υλοποίηση είναι η μετάβαση από το εγγελιανό Είναι και την ουσία, στην εμπειρία και στην πραγματικότητα.

Στη μαρξική λογική, η ουσία του καπιταλισμού ήδη έχει προσδιορίσει το Είναι της και γι' αυτόν τον λόγο η κρίση διακρίνεται από την επιφάνειά της. Όμως, τα αίτια και τα στοιχεία που θα οδηγήσουν στην κρίση μπορούν να εντοπιστούν μόνο μέσα στην ουσία αυτής (την παραγωγική διαδικασία), στο εμπειρικό - φαινόμενο (κυκλοφορία) και στην κοινωνική πραγματικότητα.

Ας επιτραπεί εδώ ένας σχολιασμός, για να εκθέσουμε πως ο Βαζιούλιν χαρακτηρίζει την κρίση, από λογική σκοπιά ως ενεργόπραγματικότητα, αναφερόμενος στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* που διεξάγεται η συζήτηση για τις κρίσεις.²⁸⁹ Εκεί όπου βρίσκεται δηλαδή αυτό που εντοπίζει ο Μαρξ ως πραγματικότητα. Αν δούμε αναδρομικά όλη την εξέλιξη του

²⁸⁹ Δες σχετικά Βαζιούλιν, Α. Β., *Η Λογική της Ιστορίας*, μτφρ Πατέλης, Δ., ΚΨΜ, 2013

Κεφαλαίου, θα επισημάνουμε πως πρόκειται για την σκιαγράφηση των διαφορετικών μορφών της αντίφασης. Αντίφαση η οποία ξεκινά από την πιο αφηρημένη της μορφή, την αντίφαση εντός του εμπορεύματος, με βασικό σημείο αναφοράς την αντίφαση στην μαζική παραγωγή και μεγάλη βιομηχανία, και καταληκτικό σημείο την ενεργό πραγματικότητα όπου η αντίφαση επιλύεται βίαια μέσω των καπιταλιστικών κρίσεων.²⁹⁰ Στην προσωπική μας ανάγνωση η εξέχουσα αντίφαση βρίσκεται ανάμεσα στη ζωντανή και νεκρή εργασία.

Προφανέστατα να τονίσουμε ότι η «βασική αντίφαση» τοποθετείται μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας, στην απόσπαση δηλαδή της υπεραξίας. Αυτή όμως η μορφή είναι αρκετά αφηρημένη και δεν ενδείκνυται για την κατανόηση πληθώρας ζητημάτων (ένα εξ' αυτών, οι κρίσεις). Συνεπώς, πρέπει να εστιάσουμε σε αυτήν την αφηρημένη αντίφαση και γι' αυτό ενδεχομένως και η επιμονή προς την εξέταση της σχέσης νεκρής και ζωντανής εργασίας, τόσο μεθολογικά όσο και οικονομικά. Ο Βαζιούλιν στην *Λογική του Κεφαλαίου* εκθέτει τρεις βασικές αντιφάσεις του κεφαλαίου με τίτλο «Οι μηχανές και η μεγάλη βιομηχανία».

Χαρακτηριστικά γράφει: «Επομένως είναι η ανάπτυξη των αντιφάσεων της ουσίας ταυτόχρονα τόσο μία αντίφαση της ουσίας στον ίδιο τον εαυτό της, όσο και μία αντίφαση της ουσίας προς το περασμένο αντικείμενο, στη βάση του οποίου αναπτύχθηκε αυτή, καθώς και τελικά επίσης μια αντίφαση της ουσίας του δοσμένου αντικειμένου προς εκείνο το αντικείμενο, το οποίο διαμορφώνεται στο αποτέλεσμα της απονέκρωσής του».²⁹¹

Εδώ, σκιαγραφείται η πρώτη αντίφαση του καπιταλισμού με το ίδιο του το παρελθόν. Με άλλα λόγια, πρόκειται για την παραγωγή που πια εκβιομηχανίστηκε και συγκροτεί τον ώριμο καπιταλισμό, καθώς εντός της αίρεται η συνεργατική παραγωγή της «μανιφακτούρας». Επιπλέον, ο καπιταλισμός διατηρεί μια εξελικτική πορεία, ή με πιο μαρξικούς όρους, θα λέγαμε ότι οι σχέσεις παραγωγής προωθούν ένα βήμα παρακάτω την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.²⁹²

Ως δεύτερη αντίφαση υπογραμμίζει αυτήν ανάμεσα σε ζωντανή και νεκρή εργασία. Πιο συγκεκριμένα :

²⁹⁰ Για περισσότερα. Ranciere., J., *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, σ. 150.

²⁹¹ Βαζιούλιν, Α. Β., *Η Λογική της Ιστορίας*, μτφρ Πατέλης, Δ., ΚΨΜ, 2013, σ. 463.

²⁹² Βαζιούλιν, Α. Β., *Η Λογική της Ιστορίας*, μτφρ Πατέλης, Δ., ΚΨΜ, 2013, σ. 471.

«Επομένως στην χρησιμοποίηση των μηχανών για την παραγωγή υπεραξίας ενυπάρχει μία εσωτερική αντίφαση, επειδή από τους δύο παράγοντες της υπεραξίας, που παράγει ένα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, οι μηχανές δεν μεγαλώνουν τον ένα παράγοντα, το ποσοστό της υπεραξίας, παρά μόνο μικραίνουντας τον άλλο παράγοντα, τον αριθμό των εργατών. Αυτή η εσωτερική αντίφαση προβάλλει από τη στιγμή που με τη γενίκευση της χρήσης των μηχανών σε ένα βιομηχανικό κλάδο η αξία του μηχανοποίητου εμπορεύματος γίνεται η ρυθμιστική κοινωνική αξία όλων των εμπορευμάτων του ίδιου είδους και είναι η ίδια αυτή αντίφαση που σπρώχνει μια φορά το κεφάλαιο –χωρίς ο κεφαλαιοκράτης να έχει επίγνωση αυτής της αντίφασης στην πιο βίαιη παράταση της εργάσιμης ημέρας για να ισοφαρίσει την μείωση του αντίστοιχου αριθμού εργατών, που εκμεταλλεύεται με την αύξηση όχι μόνο της σχετικής μα και της απόλυτης υπερεργασίας»²⁹³

Αυτά εξετάζονται κυρίως στον τρίτο μέρος του πρώτου τομίου του Κεφαλαίου Μαρξ αναφέρεται στον νόμο της πτώσης του μέσου ποσοστού του κέρδους. Τονίζει, δε, την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία οδηγεί τους κεφαλαιοκράτες στην αύξηση των ωρών εργασίας.²⁹⁴ Συμπεραίνουμε λοιπόν για την οργανική σύνθεση στην σύγχρονη εποχή που διανύουμε, πως είναι η μεγαλύτερη ιστορικά - και κατά συνέπεια δεν οφείλεται σε καμία τυχαιότητα - η αύξησης της υπεξαίρεσης της απόλυτης υπεραξίας.²⁹⁵

Η τρίτη αντίφαση, που μας ενδιαφέρει ιδιαίζόντως στη παρούσα εργασία, τοποθετείται για τον Βαζιούλιν στο Κεφάλαιο ανάμεσα στον συνεργατικό χαρακτήρα της παραγωγής ο οποίος γίνεται τεχνική αναγκαιότητα, και την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.²⁹⁶

Σημειώνεται στο *Κεφάλαιο*, πως ο συνεργατικός χαρακτήρας της παραγωγικής διαδικασίας γίνεται τώρα τεχνική ανάγκη που υπαγορεύεται από τη φύση του ίδιου του μέσου εργασίας.²⁹⁷ Συνεπώς θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως, η ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής από το εργατικό δυναμικό ίσως υποθάλπει την δυνητική τους χειραφέτηση.

Συνοψίζοντας την σημαντική και ουσιώδη ενότητα της κρίσης, θα υποστηρίξαμε τη σημασία της έννοιας της κρίσης για την μελέτης της κεφαλαιακής σχέσης και κατ' επέκτασιν της ιδιοποίησης της εργασίας. Κι αυτό, διότι υπάρχει διαρκώς μέσα στον καπιταλισμό, αφού

²⁹³ ό.π., σ. 472-473.

²⁹⁴ Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 168.

²⁹⁵ ό.π., σ. 169.

²⁹⁶ Βαζιούλιν, Α. Β., *Η Λογική της Ιστορίας*, μτφρ Πατέλης, Δ., ΚΨΜ, 2013, σ. 492.

²⁹⁷ Αγγελίδης, Μ., «Συνεργασία και Κοινωνική Χειραφέτηση», Αξιολογικά, Άνοιξη 2016. τχ. 30, σ. 190-191.

συνέχεια κάποιος τομέας υπερπαράγει και κάποιος υποπαράγει, αλλά κάποια στιγμή η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα και η αντίφαση εκεί μεταφράζεται ως κρίση. Συνακολούθως, η αντίφαση που διατρέχει εν γένει τον καπιταλισμό όταν μετασχηματίζεται από δυνατότητα σε πραγματικότητα, γίνεται κρίση. Η επίλυση της αντίφασης είναι αδύνατη αφού υπονοεί την άρση της, άρα «καταπραΰνεται» μέσα από τις κρίσεις. Την ίδια στιγμή, όμως, οι κρίσεις ξαναγεννούν βίαια, όσα ησύχως «μεγάλωναν στα σπλάχνα» του καπιταλισμού. Οι κρίσεις, θα ισχυριζόταν κανείς, αποτελούν ορόσημα στιγμών που αποκαλύπτουν μέσα στο σύνολο της καπιταλιστικής παραγωγής πτυχές που ενυπήρχαν αλλά σε λανθάνουσα κατάσταση. Δύο ιστορικά παραδείγματα τέτοιων κρίσεων είναι η αύξηση των μονοπωλιακών μετά τη κρίση του 1929 και η εξάπλωση του χρηματοπιστωτικού τομέα μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1970-1973.

Ενότητα 5 : Η διάσταση της χειραφέτησης

Θα εξετάσουμε μεθοδικά την υποβόσκουσα συνθήκη της χειραφέτησης όσο μας επιτρέπεται από την μαρξική ανάγνωση. Θα ακολουθήσουμε δύο κυρίαρχες αναγνώσεις με άμεση ή έμμεση αναφορά στην σημασία της συνεργασίας.

Ο εξορθολογισμένος κατακερματισμός της εργασίας από το κεφάλαιο σε κάθε μετατόπιση «από τα πάνω» διαρρηγνύει μια οργανικά ενιαία εργασία. Οι εργάτες που συνεργάζονταν για την παραγωγή του τελικού εμπορεύματος μετασχηματίστηκαν σε απομονωμένες αφηρημένες υπάρξεις με διαμεσολαβημένες κοινωνικές σχέσεις από αφηρημένους εξορθολογισμένους νόμους.²⁹⁸ Η εμπορευματοποιημένη μορφή της εργασίας απέκτησε καθολικό χαρακτήρα και κατέκλεισε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής. Αντιστικτικά με προκαπιταλιστικές κοινωνίες, οι οποίες διατηρούσαν μια κτηνώδη και απάνθρωπη εργασιακή συνθήκη, με την εργασία ωστόσο να μην είχε μαζικοποιηθεί σε αυτό τον βαθμό και ούτε να είχε εξορθολογιστεί για τις απαιτήσεις της εκβιομηχάνισης.²⁹⁹ Ο αποσπασματικός χαρακτήρας της εργασίας στεκόταν ανάχωμα στην μετατόπιση της καταπίεσης του δούλου, σε μοίρα ολόκληρης της κοινωνίας. Το παραπάνω, αποτελεί ακόμη μια ένδειξη της διαλεκτικής σχέσης της καπιταλιστικής δομής της κοινωνίας με τη διαδικασία υπέρβασής της. Το προλεταριάτο στέκεται, εδώ, ως το καθολικό υποκείμενο της χειραφέτησης της κοινωνίας.³⁰⁰ Ο στρατηγικός κατακερματισμός της εργασίας στην καπιταλιστική παραγωγή, η απόσχιση του εργάτη από τα προϊόν του και εν τέλει από την προσωπικότητά, κατέκτησαν κάθε πτυχή

²⁹⁸ Heinrich, M., *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017, σ. 102.

²⁹⁹ ό.π., σ. 103.

³⁰⁰ Arthur, J. C., «Κεφάλαιο και Εργασία», μρφ Βαλλιάνος, Χ., *Θέσεις*, τχ 82, Ιανουάριος- Μάρτιος 2003, σ. 15.

της κοινωνικής ζωής. Αφ' ενός αποδεικνύεται κατά αυτόν τον τρόπο πως η καπιταλιστική παραγωγή μετέφερε τους αφηρημένους νόμους της στη κοινωνική ζωή, αφετέρου η αυτοαντικειμενοποίηση του εργάτη με την παράλληλη αυτογνωσία πως η μόνη του ιδιοκτησία, η εργασιακή του δύναμη, έχει μετραπεί σε εμπόρευμα προς πώληση.³⁰¹ Ο εργάτης οδηγείται σε μια αλλοτριωτική σχέση με τον εαυτό του και τους γύρω του. Οι οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις του ύστερου καπιταλισμού τοποθετούν τις ορθολογικά πραγματοποιημένες σχέσεις της παραγωγής ως βάση σε όλη την κοινωνία.³⁰²

Η μαζική παραγωγή της βιομηχανίας φέρνει την συνεργασία στην πλήρως αναπτυγμένη ιστορικά μορφή της μέσα από τον ενιαίο χώρο του εργοστασίου κι υπό τον κοινό χρόνο εργασίας. Υπό την εποπτεία του κεφαλαίου, η συνένωση των εργατών στην παραγωγή επιβάλλεται από πειθαρχικούς κανόνες και κανονικοποιητικές πρακτικές.

Φετιχοποιημένος χρόνος

Ο Μαρξ θα συγκροτήσει την έννοια του φετιχισμού του εμπορεύματος, για να ερμηνεύσει το γεγονός πως οι ανθρώπινες εργασίες εξισώνονται μεταξύ τους μέσω της εξίσωσης των εμπορευμάτων τους ως αξιών (τα άτομα δεν έχουν επίγνωση της πνευματικής τους δραστηριότητας στην διαδικασία της εξίσωσης)³⁰³, μέτρο των οποίων καθίσταται ο χρόνος εργασίας. Η σχέση των παραγωγών με την εργασία παρουσιάζεται σε αυτούς ως μια κοινωνική σχέση αντικειμένων που υπάρχει έξω από αυτούς.³⁰⁴ Είναι εντυπωσιακή η σύλληψη του Μαρξ για την στρεβλή συνείδηση που αναπτύσσουν τα άτομα, βιώνοντας μέσω της εργασίας τους την αλλοτρίωση. Η κοινωνική σχέση των ανθρώπων εκλαμβάνεται από τους ίδιους με μια φανταστική μορφή ως σχέση ανάμεσα σε πράγματα.³⁰⁵ Για να ερμηνεύσει το φαινόμενο του φετιχισμού ο Μαρξ θα επικαλεστεί το παράδειγμα της θρησκείας. Στο μαρξικό κείμενο, ο φετιχισμός αναφέρεται μόνο σε εμπορεύματα, ωστόσο, κατά την γνώμη μου, αποτελεί ευρύτερο φαινόμενο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και δεν περιορίζεται αυστηρά στην έννοια του εμπορεύματος. Συνεπώς, διακρίνω πως μπορεί να

³⁰¹ ό.π., σ. 16.

³⁰² Lukács, G., *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, μτφ. Καβουλάκος, Κ., επιμ. Βιρβιδάκης, Σ., Εκκρεμές, σ. 83-84

³⁰³ Όσον αναφορά την διαδικασία εξίσωσης των αξιών δεν έχω εντοπίσει συγκεκριμένες διευκρινήσεις από τον Μαρξ, ούτε σε σχετική βιβλιογραφία.

³⁰⁴ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, σ. 85

³⁰⁵ Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, σ. 85, επίσης βλ. *Το Κεφάλαιο*, τόμος ΙΙΙ, σσ. 495, Η φετιχιστική μορφή του κεφαλαίου.

γίνει λόγος και για έναν φετιχοποιημένο χρόνο που εμπορευματοποιείται, καταναλώνεται και οικειοποιείται τις καπιταλιστικές αξίες (λ.χ. το κέρδος).

Εκκινώντας, κάπως παράδοξα, θα ήθελα να υπενθυμίσω την αμφίσημη φράση του Μαρξ για το «τέλος της ιστορίας» η οποία δέχτηκε ποικίλες ερμηνείες από διαφορετικές φιλοσοφικές αφετηρίες. Συντάσσομαι υπέρ της ανάγνωσης που δεν θέλει τον κομμουνισμό ως το τέλος της ιστορίας, αλλά, πιθανότερα, ως τομή για τη μετάβαση από την προ-ιστορία στην πραγματική ιστορία.³⁰⁶ Τη στιγμή δηλαδή που ο άνθρωπος δεν θα υφίσταται την ιστορία του ως κάτι αλλότριο και ετεροκαθορισμένο αλλά θα την παράγει ως δική του. Ακολουθώντας την παραπάνω συλλογιστική, και ο χρόνος θα μπορούσε να αποτελεί έναν φετιχοποιημένο χρόνο ο οποίος γίνεται αντιληπτός ως ξένος και ανοίκειος. Κάθε νοηματοδότηση του χρόνου προέρχεται από την κυρίαρχη ιδεολογία η οποία τον επιφορτίζει ιδεολογικά με ένα καταναγκαστικό και καταπιεστικό χαρακτήρα. Ο χρόνος, όταν αντικειμενοποιείται (φετιχοποιείται), εμφανίζεται ως μέτρο των ανθρωπίνων πράξεων, μέτρο της απόλαυσης και της παραγωγικότητας ως μια αφηρημένη νόρμα.

Δεν τίθεται ζήτημα περί συνείδησης του σφετερισμένου χρόνου από τον εργάτη, γιατί για τον Μαρξ δεν αποτελεί ζήτημα συνείδησης (εξ ου και η κριτική στους νεοεγελιανούς, Feuerbach, Bauer) αλλά είναι ζήτημα πρακτικών.³⁰⁷ Η μέθοδος που προτείνει ο Μαρξ ξεκινάει από τις πραγματικές προϋποθέσεις, από τον άνθρωπο που δεν βρίσκεται σε «φανταστική απομόνωση», έτσι ώστε να καθίσταται δυνατή η άρση της ιστορίας.³⁰⁸ Άρα, υπό αυτή την έννοια, και δεδομένου ότι ο κομμουνισμός συνιστά την πραγματική κίνηση αν ο χρόνος επανανοηματοδοτηθεί εν τοις πράγμασι (από τα κάτω), μπορούμε να δούμε μια χειραφετητική προοπτική.³⁰⁹ Από την προσωπική σκοπιά ανάγνωσης του μαρξικού έργου και

³⁰⁶ Βλ. για την πραγματική κίνηση Μαρξ, Κ., & Ένγκελς, Φρ., *Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος Ι, Gutenberg, Αθήνα, 1979, σσ. 81-83. Θα σημειώσει επακριβώς «Ο κομμουνισμός δεν είναι για μας μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σ' αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων. Οι όροι αυτής της κίνησης προκύπτουν από τις προϋποθέσεις που τώρα υπάρχουν»

³⁰⁷ Βλ. *Στην 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, ο Μαρξ θα γράψει για την συνείδηση και την ιστορία «Οι άνθρωποι δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία, τη δημιουργούν όμως όχι όπως τους αρέσει, όχι μέσα σε συνθήκες που οι ίδιοι διαλέγουν, μα μέσα σε συνθήκες που υπάρχουν άμεσα, που είναι δοσμένες και που κληροδοτήθηκαν από το παρελθόν.» Βλ. επίσης και στην Γερμανική Ιδεολογία, όπου θα διατυπώσουν για 1^η φορά την θεωρία του ιστορικού υλισμού, θα γράψουν «Δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή, αλλά η ζωή τη συνείδηση».

³⁰⁸ Δεν δύναται να αρθεί η φιλοσοφία, χωρίς να πραγματοποιηθεί κατά την ιστορική πράξη και η φιλοσοφία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς να αρθεί. Σχετικά στο Marx, *Κείμενα Από Τη Δεκαετία Του 1840. Μια Ανθολογία*, 152–53.

³⁰⁹ Βλ. στη 105^η θέση για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας, Ο Μπένγιαμιν προτείνει την μέτρηση του χρόνου με τα ημερολόγια, κι όχι με τα ρολόγια και συνεχίζοντας, περιγράφει Ποιος θα το πίστευε, εξοργισμένοι με το χρόνο Νέοι Σωσίες, στη βάση κάθε πύργου πυροβολούσαν τις πλάκες των ρολογιών να σταματήσουν την

επιφυλασσόμενοι για τις παρερμηνείες που μπορεί να επιφέρει ετούτη η κατάθεση, εκτιμούμε πως η αποφετιχοποίηση του χρόνου δεν είναι ζήτημα συνείδησης αλλά ζήτημα ιστορικών συνθηκών και κοινωνικών πρακτικών. Η άρση του φετιχοποιημένου χρόνου δεν απευθύνεται σε έναν χρόνο όχι υποκειμενικό, καθώς στη συγκρότηση του υποκειμένου έχουμε σχέσεις καθυπόταξης και κυριαρχίας, αλλά αποκαλύπτει έναν προσωπικό χρόνο, στο βαθμό μάλιστα που η διάκριση του διαθέσιμου από τον ελεύθερο χρόνο δεν θα έχει πια νόημα αλλά θα συνιστά μια ανθρωπολογική κατηγορία ενός μόνο ιστορικά καθορισμένου τρόπου παραγωγής που βίαια θα έχει μετασχηματιστεί. Το υποκείμενο με έναν τρόπο είναι μέρος του κεφαλαιοκρατικού χρόνου. Ως άρση του φετιχοποιημένου χρόνου, καταληκτικά, προκύπτει ο προσωπικός χρόνος που συνιστά αντικείμενο τόσο της θεωρίας όσο και της πράξης ταυτόχρονα.

Ο χρόνος ως έξω-υποκειμενική πειθαρχική πρακτική περιορίζεται στην μονοσήμαντη εξισωτική σχέση, «ο χρόνος είναι χρήμα». Ως ισοδύναμο του χρήματος είναι εύλογο απορίας το κατά πόσο μπορεί να νοηθεί ως «ελεύθερος». Είναι το αίτημα ενός οράματος, ο χρόνος να απεκδυθεί τα ιδεολογικά του χαρακτηριστικά, να μην είναι πια πειθαρχικός, μετρήσιμος και σταθερός, αλλά να αναζητηθεί με όρους και έννοιες που δεν ανήκουν στα ιδεολογικά εργαλεία της εξουσίας, παράγοντας μια νέα χρήση/ αντίληψη του χρόνου εν γένει. Σε ένα απελευθερωτικό όραμα, λοιπόν, ο χρόνος θα έχει απολέσει τους ανταγωνιστικούς και κυριαρχικούς όρους του. Στη μαρξική σκέψη αυτό συνεπάγεται πως και η εργασία έχει απολέσει τον αλλοτριωτικό της χαρακτήρα. Ο χρόνος δε θα ελέγχεται από τους κατόχους των μέσων παραγωγής αλλά από τους εργάτες στο κομμουνιστικό πρόταγμα του Μαρξ. Αυτή θα αποτελούσε μια διαφορετική ιδεολογική οργάνωση του χρόνου, χωρίς το εξουσιαστικό περιεχόμενο που του απέδωσε η καπιταλιστική οικονομία.³¹⁰

μέρα». Οι κομμούναροι μετονόμασαν την πλατεία Τερψιθέας σε πλατεία της Κομμούνας στην οποία εγκαθιδρύεται μια γιορτή όπου πυροβολούσαν τα ρολόγια. Benjamin, W., *Θέσεις για την Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Λέσχη, Αθήνα, 2014, σσ. 22.

Είναι γνωστό επίσης, πως η γαλλική επανάσταση άλλαξε το ημερολόγιο. Αυτά θα μπορούσαν να αποτελούν παραδείγματα μιας νοηματοδότησης του χρόνου από τα χαμηλά, με μια χειραφετητική διάσταση.

³¹⁰ Στο πλαίσιο μιας φιλοσοφικής συζήτησης ο χρόνος μπορεί να αφορά την ίδια την αφαιρετική κίνηση. Το ζήτημα αυτό ξεφεύγει από τις δυνατότητες αυτού του κειμένου, αλλά σε ένα πρώτο επίπεδο θα μπορούσαμε να πούμε ότι εντοπίζουμε μια συγχρονία ως προς τις κινήσεις παρατήρησης του εμπειρικού και της αφαίρεσης. Προκύπτει ένα αίτημα για έναν χρόνο που θα φέρνει στην ίδια θέση φιλοσοφία και ιστορία, διαρκώς παρόντα. Το σχήμα της άρσης της φιλοσοφίας, δια της πραγματοποιήσής της, έχει ήδη συζητηθεί από τον Μαρξ στο κείμενό του «Για την κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου. Εισαγωγή» του 1844, ανοίγοντας έτσι την πόρτα στον αμοιβαίο συγχρωτισμό φιλοσοφίας και ιστορίας. Βλ. Μάρξ, Κ., *Η κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, Παπαζήση, Αθήνα, 1978, σσ. 30-31 και Βλ. για τον αμοιβαίο συγχρωτισμό φιλοσοφίας και ιστορίας μέσω της διαφοράς, Merleau-Poty, M., «Σημεία», μτφρ. Φαράκλας Γ., Εστία, 2009, σσ. 27.

Χειραφέτηση και Συνεργασία

Εκτός από το ζήτημα του χρόνου και της αποφετιχοποίησης του, που αποτελεί μια συμπληρωματική ματιά για την ολιστική εξέταση της χειραφέτησης, η σημασία της παρούσας μελέτης εστιάζει στην συνεργασία και τις δυνατότητές της. Η καπιταλιστική παραγωγή θα φιλοξενήσει ιστορικά την πλήρη ανάπτυξη της συνεργασίας, γεγονός που θα προκαλέσει μετασχηματισμούς στις αντικειμενικές συνθήκες της εργασιακής παραγωγής αλλά όχι και στον τρόπο εργασίας. Η αλλαγή αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί επαναστατική, αφού η από κοινού κατανάλωση των παραγωγικών μέσων θα επιφέρει την οικονομία στην χρήση τους, και σε ύστερο χρόνο θα επέλθει η κοινωνικοποίηση των μέσων αυτών πριν και από την ίδια την εργασιακή διαδικασία.³¹¹ Η οικονομία στη χρήση των μέσων παραγωγής, λόγω της συνεργασίας, θα συνδεθεί με την ιδέα της χειραφέτησης, αφού η εισαγωγή της συνεργασίας συνεπάγεται την απεμπλοκή του εργάτη από τους όρους εργασίας του. Συνεπάγεται, επίσης, την απαλλοτρίωση του εργάτη από τα μέσα και τους βιοτικούς όρους της εργασίας του.³¹² Στην ενότητα με τίτλο «Συνεργασία», η μαρξική σκέψη θα δώσει μια διπλή ανάγνωση για την οικονομία των μέσων παραγωγής στην εργασιακή διαδικασία. Η πρώτη σκοπιά ανάλυσης αφορά την πτώση της εμπορευματικής τιμής των εμπορευμάτων που οδηγεί στην πτώση και της αξίας της εργατικής δύναμης. Η μείωση της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος συνδέεται με την μείωση της ανταλλακτικής αξίας της εργασίας, την απόδοση του μισθού. Δεύτερη σκοπιά μέσα από την οποία οφείλουμε να εξετάσουμε την οικονομία των μέσων, είναι η σχέση υπεραξίας και συνολικού κεφαλαίου.³¹³ Στη συνέχεια, στο *Κεφάλαιο*, εξετάζεται η σχέση του ποσοστού κέρδους και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία δεν θα μας απασχολήσει περαιτέρω.³¹⁴

Η απόσπαση των όρων εργασίας σε μια αυτόνομη στη διάσταση, όπου η εξοικονόμησή τους παρουσιάζεται ως εξωτερική συνέπεια στους εργάτες. Αυτή η απόσχιση των όρων εργασίας υπαινίσσεται την συνεργασία ως μια ασυνείδητη διαδικασία που λαμβάνει χώρα

³¹¹ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 337.

³¹² Αγγελίδης, Μ., Συνεργασία και Κοινωνική Χειραφέτηση, Αξιολογικά, Άνοιξη 2016. τχ. 30, σ. 190

³¹³ Μηλιός, Γ., Υπεραξία και Υπερεργασία: «Η χρηματική θεωρία της αξίας του Μαρξ απέναντι στην Κλασική έννοια της αξίας ως «δαπανώμενης εργασίας», *Θέσεις*, τχ 80. Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2002, σ. 44.

³¹⁴ Όσο ταχύτερη είναι η κυκλοφορία του κεφαλαίου, τόσο υψηλότερο είναι το ετήσιο ποσοστό του κέρδους, που εκφράζει τη σχέση της παραγμένης μέσα σε ένα χρόνο υπεραξίας προς όλο το προκαταβλημένο κεφάλαιο. Και αντίστροφα, η επιβράδυνση της κυκλοφορίας του κεφαλαίου επιφέρει πτώση του ετήσιου ποσοστού του κέρδους. σχετικά Βλ. Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ.297.

από τη σκοπιά της εργασίας.³¹⁵ Δεν είναι η έλλειψη συντονισμού της εργασιακής διαδικασίας και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στην παραγωγή πρόβλημα που κρατά την συνεργασία σε ασυνείδητο επίπεδο, διότι ο συντονισμός επιτυγχάνεται από το κεφάλαιο.

Αντίθετα, είναι το κανονιστικό περιεχόμενο που ενυπάρχει στον πυρήνα της κοινωνικής συνεργασίας. Δεν τίθεται, λοιπόν, η κοινωνική συνεργασία ως πρόβλημα συντονισμού, αλλά ως μια έννοια που περιέχει στο εσωτερικό της, τις κανονιστικές προϋποθέσεις για την πραγμάτωσή της.³¹⁶ Ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας επικαλύπτεται τον χαρακτήρα της καπιταλιστικής παραγωγής, αφού εντός της, κάθε κοινωνική σχέση εμφανίζεται ως εμπράγματα και τα ίδια τα άτομα έχουν αποξενώσει το αντικείμενο παραγωγής μαζί με την ίδια τη σχέση.³¹⁷ Ο μόνος τρόπος για να αναπτύξουν μια κοινωνική επαφή είναι μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων. Όπως αναπτύξαμε και στην κριτική ενότητα για την καπιταλιστική συνεργασία, η συνένωση επιβεβλημένη από το κεφάλαιο, άρει τις μεμονωμένες δραστηριότητες, συγκεντρώνοντάς τα σε έναν κοινό και ελεγχόμενο από το ίδιο, χώρο.³¹⁸ Η επιβολή δεν παρουσιάζει φυσικούς όρους βίας, αλλά προσωποποιείται στους υλικούς όρους και την ιδιοκτησία που ήδη αποτελούν έναν συνεταιρισμό αντικειμενοποιημένων όρων εργασίας.³¹⁹ Η συνεργασία, δηλαδή, σε αυτό το σημείο, εμφανίζεται ως ένα αυτόνομο, κοινωνικό, δυναμικό, ανεξάρτητο από το σύνολο των μηχανικών δυνάμεων των ανεξάρτητων εργατών. Με άλλα λόγια, συλλαμβάνεται ως «συνδυασμένος εργάτης», προϊόν μιας παραγωγικής δύναμης που περιορίζει τον αναγκαίο κοινωνικά χρόνο για την παραγωγή του εμπορεύματος.

Από την σκοπιά του καπιταλιστή, η συνεργασία απορρέει από την συγκέντρωση των εργατών και την αλληλεξάρτησή τους από την παραγωγική διαδικασία. Συνέπεια αυτού είναι η παραγωγή περισσότερης χρηστικής αξίας και μείωση του αναγκαίου χρόνου παραγωγής.

320

Στο *Κεφάλαιο*, σημειώνεται από την σκοπιά της εργασίας πως [συνεργασία] κοινωνική επαφή «προκαλεί μια άμιλλα και μια ιδιαίτερη αφύπνιση των ζωτικών πνευμάτων τα οποία ανεβάζουν την αποδοτικότητα των μεμονωμένων ατόμων».³²¹ Στη συνέχεια του *Κεφαλαίου*

³¹⁵ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 230.

³¹⁶ Αγγελίδης, Μ., «Συνεργασία και Κοινωνική Χειραφέτηση», *Αξιολογικά*, Άνοιξη 2016. τχ. 30, σ.190.

³¹⁷ ό.π., σ. 193.

³¹⁸ Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (1857-1858), τόμος Ι, σ. 446

³¹⁹ ό.π., σ. 449.

³²⁰ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 342.

³²¹ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 298.

εκτίθεται η πορεία της συνεργασίας και οι ιστορικές «στιγμές», με αρχική την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και την επιβολή αυτή ως αναγκαίο όρο της παραγωγής.³²² Όσο αυξάνεται ο όγκος των συνεργαζόμενων ανθρώπων, τόσο αυξάνεται η αντίσταση στην επιβολή του κεφαλαίου και άλλο τόσο ενισχύεται η προσπάθεια υπέρβασης της αντίστασης.

Αυτή η ένταση ενισχύεται, ωστόσο, και από την εποπτική λειτουργία του κεφαλαίου που άγρυπνα επιβλέπει την εργασία. Υπό αυτή την αναλυτική ματιά, η συνεργασία, ως αλληλοεξάρτηση ενός συνολικού σώματος παραγωγής, βιώνεται ως διαδικασία εξώτερη των εργατών, ενώ αντίθετα, υποκείμενο αυτής της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης φαίνεται το ίδιο το κεφάλαιο που τους συσπειρώνει στον ίδιο χώρο. Η συνεργασία φαίνεται ως τρόπος δράσης του κεφαλαίου και όχι των εργατών.³²³ Οι εργάτες βρίσκονται σε μια σχέση με το κεφάλαιο και όχι μεταξύ τους, η συνεργασία τους υφίσταται μόνο μέσα στην παραγωγική διαδικασία, την ίδια στιγμή που εντός αυτής αποξενώνονται ακόμη και από τον εαυτό τους. Εντοπίζεται, εδώ, μια αντινομία, κατά την οποία η παραγωγική δύναμη της εργασίας φέρεται ως εσωτερική παραγωγική δύναμη που απορρέει από το κεφάλαιο. Επίσης, η συνεργασία λανθασμένα αποκαλύπτεται ως ιστορική μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής και αποκρύπτει σαν «μυστικό πέπλο», έντεχνα, τον κοινωνικό χαρακτήρα του βίου.³²⁴ Το πέπλο αυτό θα αρθεί, όταν ο κοινωνικός βίος γίνει αποτέλεσμα έργου των ελεύθερα συνεργαζόμενων ανθρώπων και υπαχθεί στον συνειδητό τους έλεγχο. Αυτή η αντίφαση υποκρύπτει τη σχέση πλούτου και φτώχειας, μια σχέση που για τον Μαρξ βρίσκεται θεμελιωμένη στην ίδια την σύσταση της πολιτικής οικονομίας.³²⁵

Η αντινομία αυτή επεξηγείται στην μαρξική λογική για δύο λόγους. Πρώτον, λόγω της κατανόησης της εργασίας ως «της μόνης ζωντανής πηγής της ανταλλακτικής και χρηστικής αξίας», και δεύτερον, λόγω της κατανόησης του κεφαλαίου ως ελεγκτή της παραγωγής - της πηγής δηλαδή του πλούτου.³²⁶ Το κεφάλαιο, ως πηγή πλούτου, αναπρογραμματίζει την μισθωτή εργασία, ως απλό «κόστος παραγωγής», ως εργαλείο, ως τον ελάχιστο μισθό, ως

³²² Μαρξ, Κ., *Ο άνθρωπος στην εργασία και τη συνεργασία*, εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 298

³²³ Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (1857-1858), τόμος I, σ. 444.

³²⁴ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, 2016, σ. 53.

³²⁵ Οι αναφορές στην ρικαρτιανή πολιτική οικονομία είναι έκδηλες σε αυτό το σημείο. Βλ. σχετικά Μηλιός, Γ., & Δημούλης, Δ., & Οικονομάκης, Γ., *Η θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό*, Αθήνα, Νήσος, 2005, σ. 25. Μαρξ, Κ., *Θεωρίες Υπεραξίας*, τόμος III, μτφ Μαυρομμάτης Παναγιώτης, Σύγχρονη Εποχή, 2008, σ. 259.

τον «φτωχό» που αναγκάζεται να πέσει και κάτω από το ελάχιστο όριο του μισθού ενώ η εργασία του κρίνεται περιττή από το κεφάλαιο.³²⁷

Αυτή η εγγενής αντινομική θέση της πολιτικής οικονομίας επιτρέπει στην εργασία, που υφίσταται την αλλοτρίωση του εαυτού της, να αντιμετωπίζει ως ξένο τον πλούτο που παράγει η ίδια. Η εργασία, λοιπόν, συγκροτείται μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ως η αποστέρηση του πλούτου, ως η έλλειψη των παραγωγικών μέσων, και άρα η ένδεια σε αντίθεση με τον πλούτο. Ταυτόχρονα, όμως, αντικατοπτρίζει την δυνατότητα του πλούτου, αλλά το αποτέλεσμα της το καρπώνεται ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής.³²⁸

Στην μετα-καπιταλιστική κοινωνία του Μαρξ, ως γενικός πλούτος νοείται ο κοινωνικά διαθέσιμος χρόνος που απελευθερώνεται με τη μείωση του εργάσιμου χρόνου. Ο ελεύθερος χρόνος σε μια πιο ποιοτική αποτίμηση συμβάλλει στην ανάπτυξη του κοινωνικού ατόμου.³²⁹ Η ιδιοποίηση της υπερεργασίας από τους εργάτες μετασχηματίζει την παραγωγική διαδικασία και πλέον ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος αφορά την κάλυψη των αναγκών του κοινωνικού σώματος. Ταυτόχρονα, η παραγωγική δύναμη προσανατολίζεται στην παραγωγή πλούτου όλων. Με άλλα λόγια, ο Μαρξ υπαινίσσεται μια ανανοηματοδότηση του άμεσου χρόνου εργασίας και της εργασιακής διαδικασίας, με βάση την ελεύθερη συνεργασία των εργατών.³³⁰

Εκκινώντας την εργασία, στην δεύτερη ενότητα, θίξαμε ενδελεχώς τη σχέση απόλυτης και σχετικής υπεραξίας, καθώς και την πρωταρχική συσσώρευση με την συνακόλουθη κινούμενη αντίφαση του κεφαλαίου στις ενότητες που ακολούθησαν. Η εξέταση δεν πραγματοποιήθηκε τυχαία, αφού τα παραπάνω στοιχειοθετούν στην μαρξική θεωρία την αντικειμενική χειραφετητική διάστασή της. Με αυτά τα εννοιολογικά εργαλεία θα αναπτύξει ο Μαρξ την υποθάλπουσα χειραφετητική διάσταση της συνεργασίας. Στο *Κεφάλαιο*, στον πρώτο τόμο, θα γράψει χαρακτηριστικά πως η συγκέντρωση του κεφαλαίου θα επιφέρει «την ανάπτυξη της συνεργατικής παραγωγής, την συνειδητή τεχνική χρησιμοποίηση της επιστήμης, την μετατροπή των μέσων εργασίας σε μέσα εργασίας που μπορούν να χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά από κοινού, και την εξοικονόμηση κάθε παραγωγικού μέσου με την χρήση του

³²⁷ ό.π., σ. 259

³²⁸ Μαρξ, Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (1857-1858), τόμος Ι, σ. 217.

³²⁹ Fetscher, I., *Emancipated individuals in an emancipated society: Marx's sketch of post-capitalist society in the Grundrisse*, στο Marcello Musto, *Karl Marx's Grundrisse: Foundation of the Critique of Political Economy 150 years Later*, Routledge, Λονδίνο, 2008, σ. 110-111.

³³⁰ Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, σ. 237.

σαν παραγωγικού μέσου συνδυασμένης κοινωνικής εργασίας.»³³¹ Αντιστικτικά, η αύξηση του συγκεντρωμένου κεφαλαίου αυξάνει και την εκμετάλλευση, την ένδεια και ταυτόχρονα την αντίδραση των καταπιεσμένων. Συνεπώς, οι τάσεις των μονοπωλίων γίνονται τα ίδια τα όρια της παραγωγικής διαδικασίας και το κοινωνικοποιημένο σύστημα εργασίας αντιπαραβάλλεται στις καπιταλιστικές μορφές ιδιοκτησίας, θα ισχυριστεί ο Μαρξ.³³²

Για τον γερμανό στοχαστή, η αστική κοινωνία αναπτύσσεται αντιφατικά, εμπεριέχοντας εσωτερικά την άρνησή της και τους όρους απελευθέρωσης της εργασίας και άρα της υπέρβασής της.³³³

Στην κινούμενη αντίφαση του κεφαλαίου διαβλέπει η μαρξική σκέψη την αφύπνιση των κοινωνικών δυνάμεων, καθώς και της επιστήμης και της φύσης.³³⁴ Η εργασία οφείλει να απεμπλακεί από την αναγκαιότητα. Το ζήτημα αυτό θεματοποιείται στο Κεφάλαιο ως η μετάβαση από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας. Η ελευθερία θεματοποιείται ως η συνθήκη μέσα στην οποία οι παραγωγοί θα συνεργάζονται ελεύθερα, ρυθμίζοντας τις σχέσεις παραγωγής μέσω της δικής τους ελεύθερης ορθολογικότητας. Αντίθετα στην επιβεβλημένη εργαλειακή ορθολογικότητα του κεφαλαίου, την οποία εξαναγκάζεται να υιοθετήσει η σκοπιά της εργασίας και την οποία οφείλει να «βάλει» υπό κριτική. Αναγνωρίζοντας την «αδικία» που υφίσταται από την εκμετάλλευση της υπεραξίας που η ίδια παράγει, αντιλαμβάνεται την κατασκευασμένη εργαλειακή ορθολογικότητα και την εγγένη της ανορθολογικότητα. Οφείλουν να εντοπιστούν τα δικά της όρια που είναι διαφορετικά από εκείνα του κεφαλαίου, διότι το συλλογικό κοινωνικό υποκείμενο πράττει και άνευ σκοπού, κι εδώ ακριβώς έγκειται και το ελευθεριακό περιεχόμενο της πράξης. Στο γεγονός πως μια ελεύθερη πράξη εμπεριέχει τον σκοπό στο εσωτερικό της, μια πράξη δηλαδή, χωρίς ωφελμιστικό χαρακτήρα. Η κοινωνία ταυτίζεται με το υποκείμενο που μπορεί να μην πράττει εγωιστικά, να αυτορυθμίζεται και να αυτοδιαχειρίζεται τα προϊόντα της δικής της εργασίας, διασφαλίζοντας την αναπαραγωγή της και την χειραφέτησή της. Θέτοντας υπό τον κοινό τους έλεγχο την παραγωγική διαδικασία, εξοικονομούν «ζωή» και εργάζονται με όρους που ανταποκρίνονται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Το σύνολο αυτών των διαδικασιών, που βρίσκονται ακόμη υπό την εργαλειακή ορθολογικότητα, υπάγεται στο

³³¹ Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος Ι, 2016, σ. 836.

³³² Ψυχοπαίδης, Κ., *Ιστορία και μέθοδος*, μτφ. Σακαλή, Λ., Σμίλη, 1994, σ. 181.

³³³ Αγγελίδης, Μ., «Συνεργασία και Κοινωνική Χειραφέτηση», *Αξιολογικά*, Άνοιξη 2016. τχ. 30, σ. 194.

³³⁴ ό.π., σ. 194.

βασίλειο της αναγκαιότητας.³³⁵ Το βασίλειο της ελευθερίας εντοπίζεται πέρα από αυτό το σημείο και συνομολογεί στην ελευθερία του ανθρώπου και κατ' επέκτασιν του κοινωνικού συνόλου να αυτοπροσδιορίζεται. Δεν μπορεί όμως να ανθίσει, εάν δεν προϋποτίθεται ως βάση του το βασίλειο της αναγκαιότητας. Ολοκληρώνοντας τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, υπογραμμίζεται emphatically ο πρώτος πολιτικός όρος για την αυτοδιαχείριση και την αξιοπρέπεια της ανθρώπινης ζωής, αίτημα της εργατικής τάξης για τη μείωση του εργάσιμου χρόνου και την διάσωση από την αφαίμαξη της εργατικής δύναμης. Η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας αποτελεί αναγκαίο όρο για την πολιτική χειραφέτηση, η οποία με την σειρά της αποτελεί αναγκαίο όρο για την ανθρώπινη χειραφέτηση. Γι' αυτόν τον λόγο, η εργασία δεν θα μπορούσε παρά να εκκινεί, με την επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται στο *Κεφάλαιο* γύρω από το αίτημα της εργατικής τότε τάξης για το ημερομίσθιο. Όλη η μαρξική σκέψη, ενιαία μέσα στον ιστορικό της ορίζοντα, από τα νεανικά έως τα ύστερα κείμενα, θέτει την πολιτική χειραφέτηση ως προαπαιτούμενο της καθολικής ανθρώπινης χειραφέτησης.³³⁶

Εν είδει επιλόγου

Το εγχείρημα του παρόντος κειμένου συγκεντρώνεται, εν πρώτοις, στην ενδελεχή στοιχειοθέτηση της συνεργατικής παραγωγής εντός του καπιταλιστικού συστήματος όπως εκφράζεται από την μαρξική θεωρία. Δευτερευόντως, επιχειρήσαμε μια υπόρρητη ανάγνωση στους τόπους της χειραφέτησης και την διαλεκτική σχέση της τελευταίας με την συνεργασία. Η σύνθεση κομβικών εννοιών και θέσεων του *Κεφαλαίου* αποδεικνύουν τη σημασία της συνεργασίας για την υλιστική σύλληψη της κοινωνίας και την εμφάνισή της ως απαραίτητο όρο υπέρβασης της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Πιάνοντας το νήμα από την αρχή, επιλέγεται προς εξέταση και στοιχειοθέτηση το διακύβευμα της ταξικής πάλης, η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας. Αποσαφηνίζοντας το αίτημα της εργατικής τάξης για μείωση του εργάσιμου χρόνου, παραθέσαμε την εμποτισμένη

³³⁵ Το βασίλειο της ελευθερίας πραγματικά ξεκινά μόνο όπου η εργασία που ορίζεται από την αναγκαιότητα και την εξωτερική σκοπιμότητα σταματά: βρίσκεται από την ίδια της τη φύση πέραν ακόμα και της σφαίρας της υλικής παραγωγής (...) Πέρα από εκεί αρχίζει η ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνάμεων ως αυτοσκοπός, το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας, που δεν μπορεί να ανθήσει παρά μόνο θεμελιωμένο στο άλλο βασίλειο, στη βάση της αναγκαιότητας. Δες σχετικά Μάρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, Τόμος III, μτφ. Μαυρομάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013, σ

³³⁶ Σχετικά με το «Εβραϊκό ζήτημα» βλ. Μάρξ, Κ., *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μτφ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, 2014, σ. 163.

σύλληψη του χρόνου από τη λογική του κεφαλαίου σε μια φетиχοποιημένη μορφή, όπου λειτουργεί ως μέσο καθυπόταξης της εργασίας. Έπειτα, ανακατασκευάστηκε ο διάλογος για την ρύθμιση του εργάσιμου χρόνου και από τις δύο αντιπαραβαλλόμενες σκοπιές, της εργασίας και του κεφαλαίου, διακρίνοντας πως, εν τέλει, οι «λόγοι» έρχονται στο προσκήνιο ως επιχειρήματα δικαίου.

Στην σταδιακή ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας, εντοπίζονται αντινομίες με βασικότερη εκείνη που αφορά το επίπεδο της κυκλοφορίας, αφ' ενός από τη σκοπιά της απαίτησης ενός δίκαιου μισθού και αφ' ετέρου, από εκείνη της πλήρους αξιοποίησης της εργασιακής αξίας από το κεφάλαιο. Βρίσκουμε, εδώ, το δικαίωμα του πωλήτη και δικαίωμα του αγοραστή να επικαλούνται το νόμο της ανταλλαγής, τα ίδια δηλαδή νομικά κριτήρια. Το ζήτημα αυτό, περί δικαίου, εγείρει με τη σειρά του τα δικά του ερωτήματα, τόσο για τη σχέση αστικού κράτους και δικαίου, όσο και για την θέσπιση των κριτηρίων δικαιοσύνης. Λόγω περατότητας του συγκεκριμένου κειμένου, η προβληματική αυτή δεν θα αναπτυχθεί περαιτέρω, ωστόσο δεν μπορεί να παραβλεφθεί η σημασία του.

Μέσα από την αντιπαράθεση των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, ανακύπτει το βαθύτερο κίνητρο του καπιταλιστή, η απόλυτη εκμετάλλευση του εμπορεύματός του (της εργασιακής δύναμης) για την εξαγωγή της υπεραξίας. Συνεχίζοντας, λοιπόν, στην δεύτερη ενότητα σκιαγραφείται η υπεραξία· ο ζωτικός σκοπός του κεφαλαίου. Η αφαιμάξη της υπεραξίας, όντας αποκάλυπτα αίτημα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, εξαγνίζεται πίσω από την απόδοση ενός «δίκαιου» μισθού. Η αδικία, όμως, συνίσταται στην μείωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου και βάσει του νόμου της ανταλλαγής, στην υποκλοπή του μισθού. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας στρεβλά αποδίδεται σε δύναμη του κεφαλαίου κι όχι στην συνεργατική δύναμη της υλικής βάσης. Εξετάζεται η ιδιοποίηση της εργασίας και της αξίας και από το κεφάλαιο, με ταυτόχρονη μείωση της εργασιακής αξίας με την εκμετάλλευση της υπεραξίας.

Στην τρίτη ενότητα πραγματευόμαστε, πια, ανοικτά, το θέμα της συνεργασίας και τον μετασχηματισμό της από τη μανιφακτούρα στην βιομηχανική παραγωγή. Η συνεργασία δεν εντοπίζει την καταγωγική της στιγμή στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, απλώς, εντός της τελευταίας, αποκτά την πιο τελειοποιημένη της μορφή. Εντός του εργοστασίου τα παραγωγικά μέσα καταναλώνονται από κοινού από τους εργάτες, μια συνθήκη που στην μαρξική σκέψη φαίνεται επαναστατική λόγω του κοινωνικού χαρακτήρα των μέσων. Υπογραμμίζεται ο ρόλος της αυτοματοποίησης στην διαδικασία υπαγωγής της εργασίας, σε

διαμεσολαβητική δραστηριότητα. Η ζωντανή εργασία ιδιοποιείται από την αντικειμενοποιημένη, και ως αντικειμενοποιημένη εργασία αναφερόμαστε όχι μόνον στο εμπόρευμα. Οι ιδιότητες που προκύπτουν από την συνένωση των ανθρώπων μεταφέρονται μέσω της επιστήμης στο σύνολο του εργοστασίου.

Η επόμενη ενότητα, ακολουθώντας την διάταξη των εννοιών του *Κεφαλαίου*, σχετίζεται με την προβληματική της αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού. Πίσω από τη διεκδίκηση ενός «δίκαιου» μισθού, το πραγματικό αίτημα της εργατικής τάξης είναι η διατήρησή της στη ζωή. Η κρίση του κεφαλαίου δυσχεραίνει την συνειδητοποίηση της ενότητας του εργατικού πληθυσμού και ενεργοποιεί άλλες λογικές του κεφαλαίου για να διευρύνει την ψαλίδα μεταξύ πλούτου και φτώχειας. Η κρίση θα οδηγήσει σε αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας, λόγω των αντινομιών που προκύπτουν εξαιτίας της υπερπαραγωγής ενός πεδίου και της υποπαραγωγής ενός άλλου.

Η ανα χείρας εργασία ολοκληρώνεται με την αναζήτηση των τόπων χειραφέτησης, κυρίως συγκροτώντας δύο πτυχές ανάγνωσης του αιτήματος. Αρχικά, με εννοιολογικό εργαλείο των φετιχισμό του εμπορεύματος, θα μεταφέρουμε την μαρξική συλλογιστική στο ζήτημα του χρόνου. Θα αιτηθούμε έναν από-φετιχοποιημένο εργασιακό χρόνο, ο οποίος θα βιώνεται ως υποκειμενικός – προσωπικός χρόνος και ο οποίος έχει απολέσει τα εξουσιαστικά πειθαρχικά χαρακτηριστικά του. Η ενότητα του χρόνου και η ενότητα του χώρου οφείλουν να μην αντιμετωπίζονται ως αλλότρια παράγωγα, εμποτισμένα από τη λογική του κεφαλαίου, αλλά παραγόμενα από την συνειδητοποιούμενη εργασία των εργατών.

Στην δεύτερη διάσταση του ζητήματος για την συνεργασία ως προαπαιτούμενο όρο της χειραφέτησης, επικεντρωθήκαμε στην θεωρία της αξίας και την ανάδειξη της κινούμενης αντίφασης του κεφαλαίου. Η αντινομία αυτή αφυπνίζει τις κοινωνικές δυνάμεις και η σκοπιά της εργασίας βρίσκεται αντιμέτωπη με την ανορθολογικότητα της εργαλειακής ορθολογικότητας που υιοθέτησε για την υλοποίηση των αιτημάτων της. Ο πρώτος πολιτικός όρος για τον ελεύθερο αυτοπροσδιορισμό των ανθρώπων συνίσταται στο αίτημα μείωσης του εργάσιμου χρόνου. Με άλλα λόγια, η μετάβαση από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας, προϋποθέτει την συνειδητοποίηση της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης και την ελευθερία της ίδιας να αυτοδιαχειριστεί το κοινωνικό προϊόν που παράγει. Η συνεργασία αποτελεί τρόπον τινά ένα αξιολογικό ιδεώδες, η πραγματοποίησή του οποίου παρεμποδίζεται από τις διαχωριστικές τάσεις που βρίσκονται στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας. Η εργατική τάξη οφείλει να συνειδητοποιήσει τον κοινωνικό της δεσμό, ως

αποτέλεσμα της δικής της δύναμης, κι όχι ως μια ήδη υπάρχουσα δομημένη, ενιαία κοινωνική δύναμη του κεφαλαίου,εγκατεστημένη από τα «πάνω».

Δεδομένο αίτημα των καιρών είναι η επανεκκίνηση ενός συλλογικού αγώνα για την αναπαραγωγή με στόχο την επανάκτηση του ελέγχου των υλικών συνθηκών της παραγωγής των ανθρώπινων όντων και την δημιουργία νέων μορφών συνεργασίας γύρω από την εργασία, οι οποίες να βρίσκονται έξω από τη λογική του κεφαλαίου και της αγοράς

Η απάντηση του ερωτήματος για τις κοινωνικές και υλικές μορφές αυτής της χειραφέτησης που απορρέει από το παρόν κείμενο ξεπερνά τις δυνατότητές μας. Ευελπιστούμε, ωστόσο, να αποδόθηκε μια ικανοποιητική σκιαγράφηση των διαστάσεων μιας τέτοιας προβληματικής , η δυναμική της οποίας μπορεί να διευρυνθεί σε μελλοντικό χρόνο.

Βιβλιογραφία

Έργα των Μαρξ και Ένγκελς – Πρωτογενής Βιβλιογραφία

Μαρξ, Κ., «Τρία κείμενα για τη θεωρία της αξίας», μτφ. Σταμάτης, Γ., Κριτική, 1998.

Μαρξ, Κ., «Ο άνθρωπος στην εργασία και τη συνεργασία», μτφ. Καμπουρίδης, Στ., Εκδόσεις Αναστασιάδης, Αθήνα.

Μαρξ, Κ., «Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», Σύγχρονη Εποχή, Δεκέμβριος 2012.

Μαρξ, Κ., «Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία», μτφ. Γκιούρας, Θ., επιμ. Γκιούρας, Θ., Νουτσόπουλος, Θ., ΚΨΜ, Μάρτιος 2014.

Μαρξ, Κ., «Η κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου», μτφ. Λυκούδης, Μπ., Εκδόσεις Παπαζήση, 1978.

Μαρξ, Κ., «Μισθωτή εργασία και κεφαλαίο», Σύγχρονη Εποχή, Δεκέμβριος 2010.

Μαρξ, Κ., «Το Κεφάλαιο. Τόμος Πρώτος», μτφ. Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013.

Μαρξ, Κ., «Το Κεφάλαιο. Τόμος Δεύτερος», μτφ. Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013.

Μαρξ, Κ., «Το Κεφάλαιο. Τόμος Τρίτος», μτφ. Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2013.

Μαρξ, Κ., «Θεωρίες για την υπεραξία» Πρώτο Μέρος, μτφ. Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2008.

Μαρξ, Κ., «Θεωρίες για την υπεραξία», Δεύτερο Μέρος, μτφ. Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2008.

Μαρξ, Κ., «Θεωρίες για την υπεραξία», Τρίτο Μέρος, μτφ. Μαυρομμάτης, Π., Σύγχρονη Εποχή, 2008.

Μαρξ, Κ., «Βασικές Γραμμές Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας 1857-1858 [Grundrisse]», Τόμος Α΄, μτφ. Διβάρης, Δ., Στοχαστής, 1990.

Μαρξ, Κ., «Βασικές Γραμμές Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας 1857-1858 [Grundrisse]», Τόμος Β΄, μτφ. Διβάρης, Δ., Στοχαστής, 1990.

Μαρξ, Κ., «Βασικές Γραμμές Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας 1857-1858 [Grundrisse]», Τόμος Γ΄, μτφ. Διβάρης, Δ., Στοχαστής, 1990.

Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ., «Η Γερμανική Ιδεολογία», Τόμος Πρώτος, μτφ. Φιλίνη, Κ., Gutenberg, Δεκέμβριος 1997.

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

Αγγελίδης, Μ., «Αξιολογικά. Συνεργασία και κοινωνική χειραφέτηση», Τεύχος 30, Περιοδικά, Ιούνιος 2016

Αγγελίδης, Μ., «Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική», επιμέλεια Αζελός, Λ., Στοχαστής, Απρίλιος 2008

Αλεξανδρόπουλος, Στ., «Αξιολογικά: Χρόνος και θεωρητικές κατηγορίες στη μαρξιστική διαλεκτική», Τεύχος 9, Εξάντας, 1996

Αλτουσέρ Λουί. Για τον Μαρξ. Αθήνα: Γράμματα. 1978.

Althusser, L., Balibar, E., Establet, R., Macherey, P., Ranciere, J., «Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο», μτφ. Δημούλης, Δ., & Βαλλιάνος, Χ., & Παπαοικονόμου, Β., επιμ. Δημούλης, Δ., Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Arthur, C., «Η έννοια της υπαγωγής», μτφ. Βαλλιάνος, Χ., Θέσεις, Τεύχος 100, περίοδος: Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2007

Arthur, C.J., Κεφάλαιο και εργασία», μτφ. Βαλλιάνος, Χ., Θέσεις, Τεύχος 82, περίοδος Μάρτιος 2003

Arthur, C.J., Η έννοια του χρήματος», μτφ. Βαλλιάνος, Χ., Θέσεις, Τεύχος 95, περίοδος Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2006

Βαζιούλιν, Α. Β., Η Λογική της Ιστορίας, μτφρ Πατέλης, Δ., ΚΨΜ, 2013.

Bellofiore, R., “Re-reading Marx: New Perspectives after the Critical Edition”, Palgrave Macmillan, January 2009

Bonefeld, W., “Open Marxism; Dialectics and History” Volume I, Pluto Press, November 1992

Bonefeld., W., “Abstract labour: Against its nature and on its time”, Capital & Class, Vol 34, Issue2, 2010

Booth, J. W., “Economies of Time: On the Idea of Time in Marx's Political Economy” *Political Theory*, Sage Publications, Inc., Vol. 19, No. 1 (Feb., 1991), pp. 7-27

Benjamin, W., «Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας», Λέσχη κατασκόπων 21^{ου} αιώνα, Αθήνα, Μάρτιος 2014

Bensaid, D., « Ο Μάρξ της εποχής μας: Μεγαλείο και κακοδαιμονίες ενός κριτικού επιχειρήματος», μτφ. Καυκιάς, Γ., επιμ. Μιχαλοπούλου, Ε., Τόπος, Νοέμβριος 2013

Eagleton, T., « Λογική, πίστη και επανάσταση: Στοχασμοί γύρω από την περί Θεού διαμάχη», μτφ. Γεωργίου, Π., Εκδόσεις Πατάκη, 2011

Federici, S., Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα. Γυναίκες, σώμα, και πρωταρχική συσσώρευση, μτφρ Γραμμένου, Ι., Γυιόκα, Α., Μπίκας, Π., Χασιώτης, Α., Εκδόσεις των Ξένων, Θεσσαλονίκη, 2012

Fetscher, I., *Emancipated individuals in an emancipated society: Marx's sketch of post-capitalist society in the Grundrisse*, στο Marcello Musto, Karl Marx's Grundrisse: Foundation of the Critique of Political Economy 150 years Later, Routledge, Λονδίνο, 2008.

Fine, B., Harris, L., «Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο», μτφ. Αθανασίου, Θ., Σταματάκης, Ν., Gutenberg, Αθήνα, 1986

Foucault, M., «Η Γέννηση της Βιοπολιτικής», μτφ. Πατσογιάννης, Β., επιμ. Ρινόπουλος, Α., Πλέθρον, Δεκέμβριος 2012

Foucault, M., «Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της φυλακής», μτφ. Μπέτζελος, Τ., επιμ. Ρινόπουλος, Α., Πλέθρον, Ιούνιος 2011

Λαπατσιώρας, Σπ., «Απλή αξιακή μορφή, εμπόρευμα και χρήμα Μια ανάγνωση του πρώτου τμήματος του Κεφαλαίου», Θέσεις, Τεύχος 95, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 2006

Lukács, G., «Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου», μτφ. Καβουλάκος, Κ., επιμ. Βιρβιδάκης, Σ., Εκκρεμές, Φεβρουάριος 2006

Macherey, P., « Φουκώ & Μαρξ. Το παραγωγικό υποκείμενο», μτφ. Μπέτζελος, Τ., Εκτός Γραμμής, Ιούλιος 2013

Μαυρουδέας, Σ., & Ιωαννίδης, Α., «Διαδικασίες εξαγωγής υπεραξίας και η σχέση τους με την διάρκεια, την ένταση και την παραγωγικότητα της εργασίας», Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, τόμος ΙΕ, τεύχος 58, Άνοιξη, 2010

Μηλιός, Γ., Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997

Μηλιός, Γ., & Δημούλης, Δ., & Οικονομάκης, Γ., Η θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό, Αθήνα, Νήσος, 2005

Μηλιός, Γ., Υπεραξία και Υπερεργασία: «Η χρηματική θεωρία της αξίας του Μαρξ απέναντι στην Κλασική έννοια της αξίας ως «δαπανώμενης εργασίας», Θέσεις, Τεύχος 80. Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2002

Merleau- Ponty, M., «Σημεία», μτφ. Φαράκλας, Γ., επιμ. Μουρίκη, Α., Εστία, Σεπτέμβριος 2009

Μπαλιμπάρ, Ε., «Η φιλοσοφία του Μαρξ», μτφ. Στυλιανού, Α., Νήσος, Δεκέμβριος 1999

Νεγκρι, Α., & Γκουαταρ, Φ., Από το Κόκκινο στο Πράσινο : Κυριαρχία και Σαμποτάζ – Νέοι Χώροι Ελευθερίας, μτφρ Καραμπελιάς, Γ., Κομμούνα , 1986.

Negri, A. *Marx Beyond Marx* «Lessons on the 'Grundrisse', translate Cleaver, H., ed. Fleming, J., Autonomedia, 1991.

Νουτσόπουλος, Θ., «Διαλεκτική και αξίες. Προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx», Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Μάιος 2005

Παπαθανασίου, Αγγ., *Ο Μαρξ της Κριτικής*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2016, Heinrich, M., Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ, μτφ Λαλοπούλου, Σ., Futura, 2017.

Πασχαλίδης, Α., «Η χωρόσφαιρα (“Raumsphäre”) της εργασίας και της παραγωγής (σύμφωνα με τον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου», Θέσεις, Τεύχος 121, περίοδος: Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2012

Postone, M., “Time, labor, and social domination; a reinterpretation of Marx’s critical theory”, Cambridge University Press, July 1996

Reichelt, H., «Αξιολογικά. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας ως θεωρία σύστασης της αξίας», Τεύχος 9, Εξάντας, 1996

Σταμάτης, Κ., «Αξιολογικά. Ελευθερία και δικαιώματα του ανθρώπου στη σκέψη του Μαρξ», Τεύχος 9, Εξάντας, 1996

Σταμάτης, Γ., «Η θέση της "κυκλοφορίας" στην αναπαραγωγή του οικονομικού συστήματος και στην παραγωγή υπεραξίας και κέρδους». Θέσεις, τ. 29, σ.119-32, 1989

Σωτηρόπουλος, Δ., Μηλιός, Γ., Λαπατσιώρας, Σπ., «Χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο: Παραγωγικό ή «παρασιτικό»;», Θέσεις, Τεύχος 123, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 2013

Thomson, E., «Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός», Νησίδες, 1983

Tombazos, S., “Time in Marx; The Categories of Time in Marx’s Capital”, Haymarket Books, March 2015

Tischler, S., «Χρόνος και χειραφέτηση. Ο Μιχαήλ Μπαχτίν και ο Βάλτερ Μπένγιαμιν στη ζούγκλα Λακαντόνα», μτφ. Χόλογουεη, Α., Futura, 2011

Χέγκελ, Γκ., «Φαινομενολογία του νου», μτφ. Φαράκλας, Γ., Εστία, Δεκέμβριος 2007

Χέγκελ, Γκ., «Η Επιστήμη της λογικής», Νομική Βιβλιοθήκη, Δεκέμβριος 2013

Ψυχοπαίδης, Κ., «Ιστορία και μέθοδος», μτφ. Σακαλή, Α., Σμίλη, Ιανουάριος 1994